

מרכז אנגלברג לילדים ולנוער
THE ENGELBERG CENTER FOR CHILDREN AND YOUTH
مركز إنغلبرغ للأطفال والشبابية

מאירס - ג'זינט - מכון ברוקדייל
MYERS - JDC - BROOKDALE INSTITUTE
مايرس - جوينت - معهد بروكديل

עשור לאשלים

פעילות, הישגים ואתגרים לעתיד

דליה בן רבי

שרון עמיאל

טלל דולב

פאולה כאהן-סטרבצ'ינסקי

מרים כהן-נבות

דורי ריבקין

ג'זינט ישראל

משרד הרווחה
והשירותים החברתיים

UJA Federation
of New York

מרכז אנגלברג לילדים ולנוער
THE ENGELBERG CENTER FOR CHILDREN AND YOUTH
مركز إنغلبرغ للأطفال والشبيبة

מאיירס - ג'זינט - מכון ברוקדייל
MYERS - JDC - BROOKDALE INSTITUTE
مايرس - جوينت - معهد بروكديل

עשור ל"אשלים" פעילות, הישגים ואתגרים לעתיד

דליה בן רבי שרון עמיאל
טלל דולב פאולה כאהן-סטרבצ'ינסקי מרים כהן-נבות דורי ריבקין

יוני 2008

ירושלים

אייר תשס"ח

תודות

מחברות המסמך מבקשות להודות לכל התורמים להבאתו לידי גמר :

לאנשי המקצוע בצוות אשלים ובעיקר לאלה שהקדישו מזמנם לאיתור מידע והבהרתו וקריאת הפרקים : ראשי התחומים רותם אזר אליהו, איציק זהבי, שחר שומן ורבקה שי, ולפלורה מור. לכולכם תודה על התרומה הרבה מהידע ומהתובנות שלכם לגבי תחומי העשייה ;

למנכ"ל "אשלים" ד"ר רמי סולימני, למשנה למנכ"ל "אשלים" איטה שחר, לחנה פרימק ולמיכל כהן-הטב, על הליווי הצמוד בהכנת המסמך ;

לחברינו במאירס-גיוינט-מכון ברוקדייל : למנהל המכון, פרופסור ג'ק חביב ; לדניז נאון, ראש תחום אנשים עם מוגבלויות, ולחברת הצוות מרב מרום, על תרומתן בנושא הילדים עם הצרכים המיוחדים ; לחברי מרכז אנגלברג לילדים ולנוער, ובעיקר לליאור רוזנברג, על תרומתם לחלקים שונים במסמך.

לצוות ההפקה של "אשלים" בראשות טוביה מנדלסון, לרחל דגן, מנהלת תכניות בתחום גיבוש ידע ב"אשלים", לצוות העריכה והתרגום במאירס-גיוינט-מכון ברוקדייל בראשות גיני רוזנפלד, ולחגית סלע ורויטל אביב-מתוק ממרכז אנגלברג לילדים ולנוער, על הסיוע בהפקת המסמך והבאתו לדפוס.

תוכן עניינים

1	1. מבוא
2	2. ילדים ובני נוער בסיכון - גישות ומגמות עדכניות
6	3. שינויים בגישות ובדרכי הפעולה במערך השירותים בישראל
10	4. פעילות "אשלים" בתחומי העשייה השונים
11	4.1 התערבויות עם הורים
13	4.2 התערבויות פסיכו-חינוכיות
16	4.3 התערבויות בשירותים חוץ-ביתיים
81	4.4 התערבויות עם בני נוער
23	4.5 התערבויות עם ילדים בעלי צרכים מיוחדים ומשפחותיהם
26	4.6 תכנון ותיאום במערכי שירותים מקומיים
27	4.7 תכניות קהילתיות כוללניות
29	4.8 התערבויות עם אוכלוסיות מיוחדות
31	4.9 פעולות מכוונות לפיתוח והפצת ידע
32	5. השלכות הפעילות על מערך השירותים
32	5.1 החדרה של עקרונות, גישות ודרכי עבודה חדשניים
34	5.2 היקף ההפצה והמיסוד של תכניות ומודלים שפותחו
37	5.3 מעורבות במהלכים מרכזיים של שינוי במערך השירותים לילדים בסיכון
38	6. כיוונים להמשך פעילות ואתגרים לעתיד
38	6.1 העברת ידע בין תחומים
39	6.2 כיוונים לשינוי ושיפור פעילויות על סמך ממצאי מחקר
44	6.3 אתגרים הנובעים משינויים במערכת השירותים ובמדיניות
47	7. סיכום
51	ביבליוגרפיה

רשימת לוחות

- 12 לוח 1 : מספר הילדים והוריהם שלקחו חלק ישיר או עקיף בתכניות לעבודה עם הורים, לפי אסטרטגיית פעולה
- 15 לוח 2 : היקף פריסת התכניות הפסיכו-חינוכיות, ומספר המשתתפים, לפי תחומי פעולה ואסטרטגיות
- 18 לוח 3 : מספר הילדים וההורים שקיבלו תשומות במסגרת התכניות החוץ-ביתיות, לפי תחומי פעולה
- 22 לוח 4 : מספר בני הנוער, הוריהם ואנשי המקצוע, שלקחו חלק ישיר או עקיף בתכניות לבני נוער, לפי אסטרטגיית פעולה
- 26 לוח 5 : מספר הילדים, ההורים ואנשי המקצוע, שלקחו חלק ישיר או עקיף בתכניות לילדים עם צרכים מיוחדים, לפי תחומי פעולה
- 30 לוח 6 : תכניות לאוכלוסיות מיוחדות, לפי אסטרטגיית פעולה וסוג האוכלוסייה

1. מבוא

במדינת ישראל חיים¹ כ-2,367,000 ילדים בגילאי לידה עד 17, המהווים כשליש מהאוכלוסייה. על פי אומדן של מאיירס-גיוינט-מכון ברוקדייל שאומץ על-ידי הוועדה הציבורית (להלן ועדת שמיד),² כ-15% מכלל הילדים בישראל נמצאים במצבי סיכון שונים. אלה כוללים, למשל, כ-142,000 ילדים (6% מכלל הילדים) החיים בבתים שבהם קיימת אלימות פיזית בין ההורים; כ-154,000 (6.5%) הסובלים מהזנחה; כ-52,000 (2.2%) החשופים להתעללות; כ-11% מבני הנוער הערבים ו-2% מבני הנוער היהודים בני 14-17 שאינם מבקרים בבתי-הספר שבפיקוח משרד החינוך; כ-11% מהתלמידים בני 16-12 הנמצאים במצב של "נשירה סמויה"³; בני נוער המעורבים בעבריינות ובהתנהגויות סיכון, כגון שימוש בסמים ובאלכוהול.

בעשרים השנים האחרונות מתמודדים השירותים החברתיים בישראל באופן אינטנסיבי עם האתגרים שמציב הטיפול בילדים ובני נוער בסיכון. החל מסוף שנות השמונים אנו עדים להפעלה של חוקים והסדרים שונים המעידים על הרצון של החברה בישראל להתמודד עם אתגרים אלה. הדבר הביא לשינויים משמעותיים באופן שבו נתפסים הצרכים של הילדים ובני הנוער בסיכון בעיני הציבור וקובעי המדיניות, וכן לשינויים מפליגים בדרכים בהן החברה הישראלית ומערך השירותים לילדים נענים לצרכים אלה. הקמתה והתפתחותה של "אשלים", בהמשך לתכנית לילדים בסיכון בגיוינט ישראל, מהווה, מצד אחד, חלק אינטגרלי מהתפתחויות אלה ועדות לשינוי בחשיבה ובתפיסות במערך השירותים; מצד שני, מאז הוקמה לפני עשור מהווה "אשלים" גורם מרכזי בעיצוב חלק משמעותי מהשינויים והתהליכים שהתרחשו בתקופה זו. מסמך זה מתאר את פעילותה של "אשלים" במהלך עשר השנים בהן היא פועלת. הפרקים השני והשלישי מביאים את הרקע לפעולתה של "אשלים": הפרק השני עוסק בהתפתחות הגישות המקצועיות בעולם בתחומים בהן עוסקת "אשלים", ואילו הפרק השלישי עוסק בשינויים בגישות ובדרכי הפעולה במערך השירותים בישראל. בפרק הרביעי מסוכמת פעילותה של "אשלים" בתחומים השונים, הפרק החמישי עוסק בהשלכות של פעילות "אשלים" על מערכת השירותים, והפרק השישי עוסק באתגרים לעתיד לפעילותה.

המסמך מתבסס על מספר מקורות מידע:

1. סקירות של הספרות הישראלית והעולמית בתחומים השונים
2. ראיונות עם ראשי התחומים ובעלי תפקידים מרכזיים ב"אשלים"
3. מיפוי של תכניות בתחומי הפעילות של "אשלים"
4. סקירת מחקרי הערכה ביחס לתכניות של "אשלים"

¹ נכון לסוף שנת 2006.

² ועדה ציבורית שמונתה על-ידי ראש הממשלה לבדיקת מצבם של ילדים ובני נוער בסיכון ובמצוקה שמסקנותיה הוגשו ב-2006.

³ מפגינים שלוש או יותר מההתנהגויות המעידות על נשירה סמויה - היעדרויות רבות, הישגים נמוכים, תחושת ניכור מבית-הספר, בידוד חברתי, בעיות התנהגות והסתגלות.

2. ילדים ובני נוער בסיכון - גישות ומגמות עדכניות

סקירת הספרות הבין-לאומית מעלה מספר מגמות של שינוי בהתייחסות לצרכים של אוכלוסיות הנמצאות במצבי סיכון, ובכללן ילדים ובני נוער. גישות אלה מושפעות משינויים בשני מישורים עיקריים: שינויים בתפיסת האדם וזכויותיו; ושינויים בהגדרת הבעיות, הצרכים והמצוקות של ילדים בסיכון, ובהבנה ביחס למקורותיהם.

רבים מעקרונות ההתערבות החדשים המהווים בסיס להתערבות בקרב ילדים ובני נוער, מבוססים על תפיסה ערכית חדשה יחסית של זכויות אדם, באופן רחב, ושל ילדים כנושאי זכויות, באופן ספציפי. האמנה הבין-לאומית בדבר זכויות הילד מביאה לידי ביטוי מלא תפיסה זו של ילדים כנושאי זכויות ומחייבת את החברה לסייע לילדים ולהוריהם לממש את זכויותיהם בכל תחומי החיים.

בסיס נוסף לעקרונות חדשים העומדים ביסודן של גישות התערבות הינה ההבנה ההולכת וגדלה של צורכיהם של ילדים ובני נוער בסיכון ומקורותיהם. מאז תחילת ההתמודדות של העולם המערבי עם "ילדים ובני נוער בסיכון" כבעיה חברתית, עברו התיאור וההבנה של מצבים אלה שינויים ניכרים: מהגדרות "צרות" יחסית של בעיות, כגון הפרעות בהורות המביאות הורים להכות ילדים, או בעיות בלימודים, המביאות ילדים לתת-הישגיות - להגדרות רחבות יותר. השינוי הוא כפול: גם הבנה שלילד בעל קשיים בתחום אחד יש, קרוב לוודאי, קשיים גם בתחומי חיים אחרים; וגם תפיסה שהאתגרים העומדים בפני הילדים מושפעים מקשיים שלהם עצמם, אך גם מקשיים במשפחות בהן הם חיים, קשיים בסביבת החיים ובתנאי החיים שלהם ואף קשיים הנובעים מהמסגרת החברתית הרחבה בה הם חיים, כגון דרכי הפעולה של מערכות, מדיניות או אפליה על רקע השתייכות לקבוצת מיעוט חברתית.

עקרונות ההתערבות החדשים מבטאים אם כן, מחד, התייחסות לאדם ולילד כאל נושאי זכויות לחיים מלאים ובעלי משמעות, ומאידך, הבנה שיש צורך בהתייחסות רחבה, הלוקחת בחשבון את המאפיינים האישיים של הילד ושל הוריו, וכן את תנאי החיים ודרכי הפעולה של ארגונים בסביבות בהן הם חיים.

♦ **התייחסות למכלול הצרכים** בו-זמנית ולא "לבעיה" ספציפית - מתפתחת הכרה שלילדים בסיכון ולמשפחותיהם יש צרכים במגוון תחומים, גם אם הם מזוהים בתחילה על בסיס בעיה אחת בולטת, ויש צורך להתייחס אליהם כאל מכלול. לדוגמה, הספרות המקצועית מדגישה כי לא די בדאגה לכישורי הלמידה ולהישגיו הלימודיים של התלמיד אלא שכדי לקדם את הצלחתו בבית-הספר, יש להתייחס למכלול צרכיו, כולל גם לכישוריו ולצרכיו בתחומים רגשיים וחברתיים (Elias et al., 2001; Gandara & Bial, 2003; Mor, 1997; כהן-נבות ואחרים, 2001; מור, 2006; סולימני, 2006). גישות חדשניות לגבי בני נוער מדגישות את תפיסתם של בני נוער במצבי סיכון כבני אדם שלמים, בעלי צרכים בתחומים הפסיכולוגיים, הפיזיים, החברתיים, האינטלקטואליים והמוסריים (NCFY, 2006).

♦ **הילד כחלק מהמשפחה** - בניגוד לעבר, בהתייחסות לילדים בסיכון מושם דגש על המשפחה (גם משפחה עם קשיי תפקוד חמורים) כיעד מרכזי לתמיכה ולהתערבות. גישה זאת נותנת דגש לנסיבות

החיים והסביבה שאיתם מתמודדות המשפחות, כהסבר לטיפול הלקוי בילדים. עוני, אבטלה, הדרה חברתית, היעדר גישה למידע, היעדר מודלים של הורות תקינה והיעדר מערכות תמיכה, יוצרים מצבים ולחצים שאינם מאפשרים להורים לפתח כישורי הורות ולטפל בילדיהם כמצופה (Azar et al., 1998; Belsky, 1984; Dore & Lee, 1999). דבר זה נכון במיוחד לגבי הורים המתמודדים עם ילדים בעלי קשיים שונים, כגון מוגבלות או קשיי התנהגות. בנוסף, גישה זו מתבססת על ההכרה, שבאה לידי ביטוי באמנה הבין-לאומית בדבר זכויות הילד, שהשתייכות למשפחה היא חלק מטובת הילד ומזכויותיו, ושחובת המדינה היא לספק לילדים ולהורים תנאים מתאימים ותמיכה על מנת שהילדים יוכלו לחיות בחיק משפחתם. תפיסה זו מושפעת גם ממחקרי מעקב אחר בוגרי טיפול חוץ-ביתי (פנימיות ואומנה), שהצביעו על הנזקים הרגשיים הנגרמים לילדים המנותקים ממשפחתם (בעיקר אלו שאינם נמצאים במסגרת קבועה) ועל הקשיים בהשתלבות בחיים בוגרים של ילדים שהיו מנותקים ממסגרות קהילה ומשפחה (ראו, לדוגמה, וינר ווינר, 1990; Stein, 2006a,b; Clare, 2006; Mason et al., 2003; Park et al., 2005; Pecora et al., 2005; Courtney & Dworsky, 2006; Schiff & Benbenishty, 2006; Chasmore & Paxman, 2006).

- ◆ **ראיית הפרט כחלק מהחברה** - גישה זו מבוססת על ההכרה בכך שתפקוד מוצלח של פרטים עם קשיים הוא פעילות דו-צדדית בין הפרט לחברה. לפי גישה זו, תפקיד החברה הוא לתת לפרט הזקוק לכך סיוע שיאפשר לו לתפקד, בין היתר, על-ידי כך שהחברה תתאים את עצמה לצורכי הפרט. לגישה זו מתקשרת תפיסה נוספת, המניחה שפעילות משותפת של קהילות, הכוללת אנשי מקצוע, תושבים וארגונים חברתיים, יכולה לתרום לקידומן של הקהילות והפרטים בתוכן.
- ◆ **התייחסות לזכויות הפרט** - בהתאם לשיח העוסק בזכויות הפרט, בכלל, וזכויות הילד, בפרט, מושם דגש על שותפות של ילדים, בני נוער והוריהם בבניית תכניות טיפול בעבורם, ואף על שותפות בין אנשי מקצוע למשפחות במאמצים לקידום רווחתן.
- ◆ **התייחסות לכוחות של האדם (והילד), גם אם הם חלקיים** - מתן אפשרות לאדם עם קשיים לתפקד באופן רגיל, ככל שכוחותיו מאפשרים לו; העברת הדגש מהחלפת היכולות החסרות, לתמיכה וחיזוק היכולות הקיימות; ומתן הזדמנות להפחתת התמיכה ככל שהכוחות מתחזקים.
- ◆ **התאמה תרבותית** - הכרה בשונות בין קבוצות שונות ובצורך להתאים את הפתרונות לצורכיהן ולהעדפותיהן, מתוך הנחה שככל ששירות ייקח בחשבון בתכנון ובדרך ההפעלה גם מאפיינים מרכזיים של האוכלוסייה לה הוא מיועד, כגון הבדלים בשפה, בידע, בערכים, במנהגים ובאורחות החיים, באמונות, בדת ובדתיות, בעוצמת הקשרים המשפחתיים, בהדגשת מקום הכלל לעומת מקום הפרט (Brown et al., 2002; Pasick et al., 1996), כך יקל לסייע לאוכלוסייה ולתת מענה לצרכים המרכזיים שלה.

עקרונות אלה מתבטאים במספר אסטרטגיות פעולה:

- ◆ **תכניות לטיפול בבעיות בהורות וביחסים בין הורים וילדים**, בהן, תכניות המטפלות בצרכים הרגשיים של ההורים, תכניות המבוססות על שיטות קוגניטיביות-התנהגותיות (כגון תכניות לשליטה בכעסים), ותכניות לטיפול דיאדי בהורה וילד (Lutzker, 1994; Shellenbach, 1998; Gershtater-Molko et al., 2003). שירותים אלה משתמשים באסטרטגיות הבאות:

- **מתן דגש על הקניית מיומנויות וידע בהורות**, הנדרשים במיוחד להורים החסרים דגמים לחיקוי בילדותם ובסביבתם, להורים צעירים, הורים שהיגרו ממדינות אחרות או הורים לילדים עם צרכים מיוחדים, שחסר להם מידע אודות המאפיינים הייחודיים של ילדיהם ודרכי ההתמודדות עם צרכיהם.
- **מסגרות לתמיכה והקלה על הורים**, בעיקר אלה המתמודדים עם נסיבות חיים קשות, קשיים של ילדיהם וחוסר היכרות עם מערכת השירותים. בין אלה ניתן למנות קבוצות תמיכה והעשרה להורים, מרכזי מידע, ותכניות המציעות הקלה להורים באמצעות הצעת פעילויות לילדים או שילובם במסגרות מארחות לתקופות קצרות.
- **דגש על פעילות עם הורים במסגרות חינוכיות** - מערכת החינוך מכירה בכך שלתמיכה ולמעורבות של הורים בחינוך ילדיהם יש חשיבות רבה להצלחה בלימודים (Ho-Sui-Chu & Willms, 1986; Coleman, 1988; Chen & Xitao, 2001), וכי היעדר תמיכה כזו עלול להקשות על ההסתגלות לבית-הספר. חוקרים ואנשי מקצוע רבים מדגישים את חשיבות העבודה עם הורים הוריהם של תלמידים בסיכון, שצורכיהם מתבטאים במספר רב של תחומים, ופעמים רבות גם קשורים לבעיות מחוץ לבית-הספר.
- ◆ **תכניות נגישות, מושכות ומותאמות תרבותית** - תכניות שונות מנסות לספק למשפחות חוויה חיובית בקבלת התערבות, בעזרת בניית שירותים מטופחים מבחינה פיזית; שמות דגש על התייחסות מכבדת להורים, התאמת התכנים להעדפות ולמאפיינים התרבותיים של המשפחות (דבר החשוב במיוחד בעבודה עם אוכלוסיות של מהגרים או אוכלוסיות בעלות שונות תרבותית); משתמשות במגשרים ובאנשי מקצוע מקרב אוכלוסיות היעד או בכאלה שעברו הכשרה ברגישות תרבותית; ומספקות את השירותים בסביבה לא סטיגמטית, לעתים במסגרות המספקות שירות לכלל האוכלוסייה (כגון מעון יום, תחנה לבריאות המשפחה, בית-ספר או מרכז קהילתי). בחלק מן התכניות ההתערבות נעשית בבית המשפחה.
- ◆ **תכניות טיפול רב-תחומיות**, המתייחסות למגוון תחומי חיים - כך, לדוגמה, תכניות לתלמידים מתקשים הכוללות גם התייחסות לתחום הרגשי, החברתי והמשפחתי; תכניות להורים בהן יש התייחסות גם לצורכי כלל המשפחה ולמצבי משבר (הגירה, גירושין, אבטלה); תכניות חדשניות לבני נוער המציעות מגוון פעילויות בתחומי חיים, כגון למידה, פנאי, התחום הרגשי, עבודה, ומאפשרות רכישה של מיומנויות בהן יוכלו בני הנוער לעשות שימוש הן בחייהם היום-יומיים וגם בעתיד (Lauver et al., 2004); תכניות לבני נוער בסיכון המדגישות פיתוח מיומנויות שונות, מענים השכלתיים (השלמת השכלה, עזרה בהכנת שיעורי בית או תגבור לימודי), וכן הכנה לעולם העבודה או עזרה במציאת עבודה (Pittman et al., 2003; Catalano et al., 2004. Lerner & Lerner, 2005).
- ◆ **מודלים של רצף שירותים** - בתחומים שונים נעשים מאמצים לפתח שירותים שיאפשרו מתן דרגות שונות ומשתנות של סיוע, בהתאם לגיל, לצרכים וליכולות. לדוגמה, מודלים פנימייתיים המאפשרים מעבר של ילדים ממסגרת עם לינה מלאה למסגרת עם שעות שהייה ארוכות, אך ללא לינה; מסגרות לבני נוער מנותקים או המעורבים בעבריינות, שיש בהן רצף ממסגרת נעולה למסגרת בקהילה; מודלים של מסגרות חינוכיות המאפשרות לילדים עם צרכים מיוחדים שילוב בין שהות

בכתה רגילה לבין קבלת סיוע מיוחד באמצעות תכניות מותאמות אישית; בבת-ספר, שיטות של הוראה דיפרנציאלית נמצאו יעילות במיוחד בעבור התלמידים המתקשים (Barr & Parrett, 1995; Druian & Butler, 2001; Sammons et al., 1995; Slavin & Madden, 1989). היבט נוסף הוא הדגש על מעבר לבגרות, בתכניות המכוונות להכנה לחיים בוגרים של ילדים בסיכון וילדים עם צרכים מיוחדים.

◆ **תכניות המתייחסות לחיזוק כוחות ושימור כוחות חלקיים** - מתפתחות תכניות לילדים בסיכון שאינן מכוונות להחליף לחלוטין את ההורים בטיפול בילדים, אלא מספקות מענה חלקי, ומאפשרות להורים למלא את התפקידים שהם מסוגלים להם. לדוגמה, במסגרות יומיות או חוץ-ביתיות לילדים בסיכון נעשים מאמצים לעודד מעורבות הורים ולאפשר להם למלא תפקידים חלקיים (למשל, לקחת את הילד לרופא או להגיע לפגישות בבית-הספר לגבי הילד, גם אם הילד נמצא בפנימייה); תכניות חדשניות לבני נוער בסיכון כוללות פעילויות ותכניות בתחומי עניין שונים, כגון פעילויות ספורט, משחקים חברתיים, חוגי יצירה אמנות ומוסיקה ופעילויות קהילתיות, המאפשרות לבני הנוער לפתח יכולות שונות ואף להתנסות בתהליכים חיוביים של השתתפות ותרומה לקהילה. גם בהתייחסות לילדים עם צרכים מיוחדים מושם דגש על מיצוי וחיזוק הכוחות הקיימים, למרות המגבלות, ועל למידת מיומנויות חברתיות ומעשיות.

◆ **מתן השירותים בסביבה נורמטיבית ופחות מגבילה ככל האפשר** - בתכניות לילדים עם צרכים מיוחדים מושם דגש על שילוב הילדים במסגרות חינוך רגילות, ככל האפשר. באשר לילדים בסיכון, נעשים מאמצים לפתח שירותים בקהילה על מנת שלא יהיה צורך לנתקם ממשפחתם ומקהילתם. אם יש צורך בטיפול חוץ-ביתי, הנטייה היא לפתח מסגרות קטנות ובעלות אופי משפחתי או להעדיף טיפול במשפחת אומנה, באופן שיאפשר תנאי חיים הדומים ככל האפשר לחיי משפחה.

◆ **התייחסות לזכויות ושותפות** - בשירותים שונים מושם דגש על חיזוק יכולות הילדים והמשפחות לבחור בין אלטרנטיבות, ואף להיות שותפים בייזום תכניות. מרכיב מרכזי הוא ניסיון לצמצם את הניכור הקיים בין אנשי מקצוע (כגון עובדים סוציאליים ומורים) לבין המשפחות, תוך שיתוף ההורים (והילדים) במידע ובהחלטות והתחלקות באחריות ביחס לילדים. קבוצות דיון משפחתיות, דגם שפותח בניו-זילנד, מהוות דוגמה ליישום העיקרון של שותפות הורים (ואף כלל המשפחה והקהילה) במציאת פתרונות לילדים במצבי סיכון. בנוסף על שיתוף ברמת המשפחה היחידה, ישנן יוזמות לשתף הורים כקבוצה בקבלת החלטות ובייזום ותכנון שירותים בעבור הילדים בקהילה שלהם. תכניות חדשניות לבני נוער כוללות הגברת מעורבותם של בני הנוער בתהליכי קבלת החלטות בשירותים ובתכניות בעבורם (Reid & Tremblay, 1994; NCFY, Lerner & Lerner, 2005; Pittman et al., 2003; NCFY, 2007).

◆ **פיתוח מערכי עבודה יישוביים ויוזמות קהילתיות** לתמיכה בילדים ומשפחות בסיכון, תוך שיתוף המשפחות עצמן ומגוון השירותים והארגונים בקהילה בתכנון וביישום. אחת הדרכים להתמודדות עם מצוקות קשות של קהילות, היא הפעלת יוזמות קהילתיות כוללות (Community Initiatives , Comprehensive CCI's) או יוזמות מבוססות אזור (Area Based Initiatives, ABIs). מדובר ביוזמות רב-שנתיות המופעלות באזורים (שכונה, עיר, מחוז) המאופיינים בהידרדרות פיזית וכלכלית, הדרה

חברתית וחולשה פוליטית. המובילים והמשתתפים שואפים לשפר את מצב הקהילה ורווחת היחידים והמשפחות על-ידי יישום עקרונות של תפיסה כוללת ובניית כוחות הקהילה. אסטרטגיית היוזמה הקהילתית הכוללת צוברת תאוצה בעולם וגם בארץ, ונתפסת כאמצעי מועדף לפתרון מקיף של בעיות קשות ומורכבות, ואף לדרך עבודה מועדפת מבחינה אידיאולוגית (Kubisch et al., 2002).

◆ **הכשרת אנשי מקצוע** - הטמעת העקרונות החדשניים דורשת עבודה רבה עם אנשי מקצוע, הן לשינוי עמדות ותפיסות, והן לצורך לימוד מיומנויות ודרכי עבודה שיאפשרו יישום העקרונות. בעבודה זו מושם דגש על הקניית ידע ומיומנויות התערבות, פיתוח יכולות אבחון, תכנון, התאמת מענים ומעקב (ליחידים ולאוכלוסיות), פיתוח רגישות לשונות תרבותית, פיתוח ראייה רב-תחומית, עבודה בשותפות עם אנשי מקצוע משירותים אחרים ועם הורים, ילדים ותושבים.

3. שינויים בגישות ובדרכי הפעולה במערך השירותים בישראל

עד לסוף שנות השמונים, מרבית החשיבה על רפורמות ושינויים חברתיים התייחסה לשינויים במקומן של קבוצות אוכלוסייה שלמות בחברה. המאמצים של מדינת ישראל בתחומים החברתיים היו מכוונים ליצירת שוויוניות רבה יותר בעבור קבוצות אוכלוסייה חלשות או מקופחות. דוגמה בולטת למדיניות מסוג זה היא האינטגרציה בחינוך, שמטרתה הייתה להתמודד עם הבדלי הזדמנויות בין ילדים משכונות חלשות לבין ילדים משכונות חזקות יותר, באמצעות שילובם באותו בית-ספר. דוגמה בולטת נוספת היא יישום המלצות ועדת כץ לילדים ונוער במצוקה, שהביאה עמה שינויי מדיניות משמעותיים בעבור קבוצות שלמות באוכלוסייה: שינויים בקצבאות הילדים, פריסה רחבה של גני ילדים עירוניים בשכר לימוד מדורג, והרחבת היקף הזכאות למעונות יום.

החל מסוף שנות השמונים התחילו לעלות למודעות הציבורית, ולזו של קובעי המדיניות, הקשיים של יחידים: ילדים ומשפחות המתקשים להתמודד עם משימות מרכזיות בחייהם, ללא קשר לקבוצה שבה הם נמצאים. בסוף שנות השמונים, בעקבות מקרה של רצח ילדה במשפחה, מופנית תשומת הלב לילדים הסובלים מהתעללות והזנחה.

באותה תקופה מופנית תשומת הלב גם לנערים ונערות שנשרו מבית-הספר. בשני המקרים, תשובת המדיניות החברתית הייתה הסדרים חוקיים ואחרים המכוונים לתת מענים לצורכיהם של הפרטים שלא נמצאו להם מענים במערכת השירותים הקיימת: חקיקת התיקון לחוק העונשין (חובת דיווח על התעללות והזנחה של ילדים), והשינוי חסר התקדים במדיניות כלפי ילדים בסיכון שבא בעקבותיה, וכן, הסדרת הזכאות של נערים ונערות נושרים לחינוך חינוך, המהווה תשתית למגוון רחב של שירותים בעבור בני נוער בסיכון ובמצוקה.

המעבר מחשיבה המתמקדת בקבוצות לחשיבה המתמקדת בפרטים, הוביל למספר שינויים נוספים בתפיסות המקצועיות ובגישות ההתערבות כלפי ילדים ובני נוער בסיכון:

- ◆ מעבר מחשיבה דיסציפלינארית, חד-ממדית, לחשיבה רב-ממדית: העיסוק בילדים ובמשפחות ספציפיים חידד את ההכרה בכך שילדים ולמשפחות אלה יש צרכים במגוון תחומים, המחייבים התייחסות רב-ממדית ובין מקצועית.
- ◆ מעבר מחשיבה על שירותים אחידים, להכרה בהטרוגניות ובשונות בין קבוצות תרבותיות וחברתיות.
- ◆ בהדרגה, עם ההיכרות השיטתית יותר עם הילדים ועם צורכיהם, התחדדה ההכרה כי ילדים בסיכון אינם מהווים מקשה אחת, וכי קיים רצף של מצבי סיכון בממדים השונים.

הביטוי הבולט ביותר לשינויים בחשיבה על ילדים ובני נוער בסיכון בא לידי ביטוי בהבדלים בין ההגדרות של ילדים ובני נוער במצוקה שהציעו שתי "ועדות ראש ממשלה לילדים ונוער בסיכון" שפעלו במרווח של 30 שנה: "ועדת כץ", בשנות ה-70 ו"ועדת שמיד" בתחילת שנות ה-2000. בעוד ההגדרה של "ועדת כץ" מתמקדת במאפיינים סוציו-דמוגרפיים של הילדים ומשפחותיהם (הכנסה, השכלה, מספר ילדים במשפחה, צפיפות דיור), ההגדרה שהוצעה על-ידי "ועדת שמיד" מתייחסת למצבי סיכון הבאים לידי ביטוי בהתנהגות או בתפקוד הילדים והוריהם בתחומי החיים השונים.

שתי מגמות נוספות השפיעו על השינויים בדרכי ההתערבות שפותחו בתקופה זו: גלי העלייה המשמעותיים שחידדו את ההכרה בהטרוגניות של החברה הישראלית, והביאו לרגישות רבה יותר לצורך להתאים מענים לצרכים של קבוצות המגיעות מתרבויות שונות; וכן, במקביל, החתימה על האמנה הבין-לאומית בדבר זכויות הילד וההפצה ההולכת וגדלה של עקרונותיה שתמכו בכיווני ההתערבות שהוזכרו קודם, אך הביאו גם למודעות רבה יותר לחשיבות שמיעת קולם של ילדים והורים ושיתופם בפיתוח דרכי ההתערבות ובקבלת החלטות בעלות השפעה על חייהם.

השינויים בתפיסות ביחס לילדים ובני נוער בסיכון והמידע שהחל להצטבר על אודותיהם, הביאו גם לשינויים משמעותיים במערך השירותים ובגישות מקצועיות להתערבות, ובכללם:

- ◆ העדפה של דרכי התערבות מבוססות קהילה על פני פתרונות חוץ-ביתיים
- ◆ פיתוח דרכי התערבות הרואות את הילד כחלק מהמשפחה ושמות דגש על עבודה עם הורים
- ◆ פיתוח מודלים בעלי אופי כוללני, הכוללים מענים ותשומת לב למספר גדול של תחומי חיים של הילד ושל הוריו והמערבים משרדי ממשלה שונים

כתוצאה משינויים אלה, חלו בשני העשורים האחרונים שינויים משמעותיים במערך השירותים לילדים ובני נוער בסיכון. שינויים אלה כוללים:

- ◆ **פיתוח מגוון רחב מאוד של מודלים ותכניות התערבות חדשות המבוססים על העקרונות החדשים והפעלתם במקומות שונים בארץ.** מגוון המודלים והתכניות גדול היום פי כמה וכמה מזה שהיה קיים רק לפני 20 שנה, ומרביתם משקפים בצורה זו או אחרת את עקרונות ההתערבות החדשים. פיתוח המודלים לא פסח על אף אחת מהמערכות המרכזיות המשרתות ילדים ובני נוער בסיכון: החינוך, הרווחה, הבריאות, התעסוקה וכדומה.

◆ **שינוי בדרכי העבודה של אנשי המקצוע** בשירותים השונים לכיוונים העולים בקנה אחד עם הגישות החדשות. הדבר בא לידי ביטוי הן במודעות רבה יותר לצורך בראייה רב-ממדית, ביצירת קשר ועבודה עם הורים ומשפחות, ובעבודה משותפת עם אנשי מקצוע משירותים ומקצועות מגוונים; והן בשינוי בפועל בדרכי העבודה. ישנן עדויות להרחבה משמעותית של עבודה עם הורים (למשל, עם הורים של ילדים בפנימיות ושיתופם בוועדות לתכנון טיפול והערכה במחלקות לשירותים חברתיים), לשינוי בדרכי העבודה של מורים והתייחסות רבה יותר לצורכיהם של תלמידים גם אם אינם בתחום ההישגים הלימודיים, למודעות גוברת והולכת של גננות לתפקידן באיתור ומתן תשומת לב לקשיים של ילדים בגיל הרך, ועוד.

◆ **גידול משמעותי בהיקף היוזמות המקומיות** לתכנון ופיתוח שירותים המותאמים לדפוסי צרכים של ילדים ובני נוער ברשויות המקומיות. במספר גדול של רשויות הוקמו מסגרות רב-מקצועיות וגובשו תכניות אב להתמודדות עם מגוון סוגיות בחייהם של ילדים ובני נוער, כגון אלימות, פעילות בשעות הפנאי, היענות למצבי סיכון קיצוניים.

◆ **יוזמות בין מקצועיות ורב-ארגוניות** ברמה המקומית והלאומית ליצירת מדיניות שיטתית יותר ועבודה משותפת בין הגורמים השונים המתערבים בקרב ילדים ובני נוער. ברמה הלאומית חשוב לציין את התכנית הלאומית של משרד הרווחה שפותחה בשנות התשעים, תכנית שלושים היישובים ותכנית אס"א (אלימות, סמים ואלכוהול) של משרד החינוך והמשרד לביטחון פנים ואת הקמת "אשלים" עצמה, כביטוי לניסיון להשיק יוזמות בהן באים לידי ביטוי הצורך בשילוב כוחות ובעבודה בין-ארגונית.

למרות שינויים אלה, עדיין קיימים חסמים רבים למתן מענים הולמים לילדים ולנוער בסיכון, באופן העולה בקנה אחד עם התפיסות העדכניות של הצרכים וגישות ההתערבות המועדפות:

◆ **היקף השירותים**: עדיין קיימים פערים משמעותיים בין היקף הצרכים לבין היקף המענים הניתנים לילדים. אמנם פותחו מגוון של תכניות חדשות, אך במרבית המקרים לא הייתה פריסה ארצית של תכניות אלה. כמחצית הילדים בסיכון המוכרים אינם מקבלים שירותים כלל. ילדים אחרים מקבלים שירותים העונים רק באופן חלקי על צורכיהם. הניתוח התקציבי מורה שהיקף ההקצאה אינו גדל בד בבד עם הגידול באוכלוסיות בהן יש ריכוז של ילדים בסיכון (משפחות עניות ומשפחות בטיפול שירותי הרווחה): תקציב המדינה לילדים בסיכון גדל בשנים 2000 עד 2004 ב-10%. עם זאת, באותן שנים חל גידול של 37% במספר הילדים המוכרים לשירותי הרווחה וגידול של 36% במספר הילדים העניים (משרד ראש הממשלה, 2006).

◆ **פריסת השירותים**: בגלל הפריסה המוגבלת של התכניות החדשות, הן אינן עומדות לרשותם של מרבית הילדים בסיכון ובני משפחותיהם. למרות הגידול העצום במגוון דרכי ההתערבות הקיימות בסך-הכל בישראל, עדיין מצומצם רצף השירותים העומדים בפועל לרשותם של ילדים ובני נוער בכל רשות ורשות.

◆ **יישום גישות חדשניות**: למרות העדויות לחדירתן של דרכי התערבות חדשות למערכת, מרבית אנשי המקצוע עדיין מתקשים ליישם גישות חדשניות, מכיוון שמערכת השירותים לא הצליחה לעמוד באתגר של הכשרה והקניית מיומנויות חדשות להיקף כה גדול של אנשי מקצוע. בנוסף, דפוסי ההקצאה התקציבית לשירותים שונים לא השתנו באופן משמעותי. ניתוח התקציב המוקדש

ילדים בסיכון בשנת 2004 הצביע על כך שעדיין חלקים בלתי פרופורציונליים מהתקציב מוקדשים להשמה חוץ-ביתית, לשירותים המיועדים לבני נוער - בעיקר לאלה המצויים בקצה רצף הסיכון, ולשירותים המיועדים לטיפול עם מרכיב קטן של מניעה:

- 56% מההוצאה על ילדים בסיכון מופנים לבני 14-17, 30% מופנים לבני 6-12 ו-14% לבני 0-5.
- ההוצאה הממוצעת לנער בקבוצת בני 14-17 היא 23,493 ₪. הוצאה זו גבוהה כמעט פי ארבעה מההוצאה לילד בקבוצת בני 6-12 - 6,434 ₪ או בקבוצת בני 0-5 - 6,751 ₪.
- 88% מהתקציבים מיועדים לתכניות טיפול, ורק 12% לתכניות מניעה.
- 31% מהתקציבים לילדים בסיכון מופנים לשירותים חוץ-ביתיים, 53% לשירותים בקהילה ו-16% לשירותים שאפשר לספק הן במסגרות חוץ-ביתיות והן בקהילה (כגון קצבאות).
- השירותים החוץ-ביתיים (פנימיות, משפחות אומנה, מסגרות אשפוז) ניתנים לכ-10% מהילדים בסיכון, ולכן עלותם לילד לשנה גבוהה פי 4 מהעלות לשנה לילדים בסיכון שאינם במסגרות חוץ-ביתיות.

◆ **עבודה בין-ארגונית:** למרות ריבוי מסגרות לעבודה בין-ארגונית ורב-מקצועית, ולמרות הבנת הצורך לעבודה רב-ארגונית, העבודה הקיימת עדיין אינה אפקטיבית ואינה מאפשרת איגום אמיתי של משאבים. אחת הסיבות לכך היא העובדה שהקצאת התקציבים ברוב השירותים היא ריכוזית, מצד אחד (מוכתבת על-ידי השלטון המרכזי), ומפוצלת, מצד שני (ריבוי סעיפים תקציביים שונים, כשהתקציב בכל סעיף ניתן לשימוש רק בעבור אותה מטרה שהוגדרה מראש). אופן הקצאה זה מונע שימוש גמיש בתקציב לצרכים שונים ומקשה על כל ניסיון לאיגום משאבים בין ארגונים ואפילו בתוך ארגונים. מגבלות נוספות לעבודה בין-ארגונית יעילה הן היעדר הגדרה ברורה של חלוקת האחריות לשימוש יעדים לאומיים למען ילדים בסיכון בין משרדי הממשלה השונים, ובין הממשלה לבין הרשויות המקומיות.

גם היעדרן של טכנולוגיות (כגון מערכות ניהול ידע מתקדמות ומאגרים של מידע נגיש למקבלי החלטות) מהווה חסם לתהליכים שיטתיים של קבלת החלטות והקצאה מיטבית של תקציבים בעבור ילדים בסיכון.

במילים אחרות, למרות התבססותן של גישות התערבות חדשניות בקרב קובעי מדיניות וחלק גדול מאנשי המקצוע במערכת השירותים, מרבית מערכות ההקצאה התקציבית ומערכות ההכשרה לא יישמו שינויים בקצב ובהיקף המתחייבים על מנת לאפשר הפצה רחבה ושיטתית של התכניות ודרכי העבודה החדשות במערכת. יוצאת דופן בהקשר זה היא מדיניות "עם הפנים לקהילה" בשירות לילד ולנוער, המאפשרת לרשויות מקומיות גמישות תקציבית לצורך הסטת משאבים מדרכי טיפול מסורתיות (חוץ-ביתיות) לכיוון תכניות ושירותים המעוצבים על בסיס הגישות החדשות (שירותים מבוססי קהילה).

התכנית הלאומית לילדים ונוער בסיכון, המבוססת על המלצות ועדת שמיד (משרד ראש הממשלה, 2006), מכוונת לסייע למערכת השירותים לעשות את המעבר מפיתוח הגישות ודרכי ההתערבות להפצתן הרחבה. התכנית, שיישומה החל בשנת 2008, מיועדת לאפשר יישום נרחב ומלא יותר של כלל

הגישות, התכניות ודרכי העבודה שפותחו במהלך שני העשורים האחרונים, תוך שינוי בסדרי העדיפויות של הקצאת התקציבים הלאומיים על-ידי מתן משאבים נוספים שניתן להשקיעם אך ורק בשירותים מבוססי קהילה, עם דגש מיוחד (ותקציבים מיוחדים) לשירותים המיועדים לגיל הרך.

התכנית הלאומית משותפת לחמישה משרדי ממשלה, בהובלת משרד הרווחה, והיא מיועדת לעודד שיתוף פעולה בין משרדי רב-ארגוני אפקטיבי יותר. עידוד העבודה הרב-ארגונית בא לידי ביטוי באימוץ הגדרה אחידה ומוסכמת של ילדים ובני נוער בסיכון, ובמבנה הארגוני של התכנית המשקף את השותפות הבין משרדית. בנוסף, תקציבי התכנית אינם מחולקים בין המשרדים והשימוש בהם מחייב קבלת החלטות בין מקצועיות ברמה המקומית ואישורן בוועדות בין משרדיות ברמה המחוזית. התכנית מכוונת לסייע ליצירת מערכי שירותים המותאמים לצרכים מקומיים ומותאמים תרבותית על-ידי מתן גמישות תקציבית מרבית לרשויות מקומיות, והטלת אחריות על הרמה המקומית לתכנון שיטתי ולפיתוחם של שירותים בהתאם לצרכים. בצד הגברת האחריות של הרשויות המקומיות, התכנית מכוונת להביא לשדרוג ביכולת הפיקוח והבקרה של הממשלה.

תחילת היישום של התכנית הלאומית וסיום העשור הראשון לפעילות "אשלים" מהווים הזדמנות לבחון את פעילותה של "אשלים" עד כה, ואת האתגרים העומדים בפניה לאור השינויים שהתרחשו במערך השירותים, בכלל, ויישומה של התכנית הלאומית, בפרט.

4. פעילות "אשלים" בתחומי העשייה השונים

כאמור, "אשלים" הוקמה על רקע השינויים המהותיים שחלו במודעות ובהבנה של הצרכים של ילדים ובני נוער בסיכון בישראל, ונועדה לסייע למערכות השירותים ללמוד, לפתח וליישם את גישות ההתערבות החדשות שהתפתחו בארץ ובעולם. בפרק זה יתוארו הגישות ואסטרטגיות הפעולה שבאו לידי ביטוי בתכניות השונות בכל תחום פעולה, היקף ההשקעה בטיפול בתחומים השונים בתקופת מעורבותה של "אשלים" (כפי שמתבטא במספר התכניות, ההשקעה התקציבית, מספר היישובים או המסגרות והיקף האוכלוסייה אליה הגיעו התכניות), והשותפויות שיצרה "אשלים" עם גורמים שונים.

התחומים שייסקרו הם:

1. התערבויות עם הורים
2. התערבויות בתחום הפסיכו-חינוכי
3. התערבויות בשירותים חוץ-ביתיים
4. התערבויות עם בני נוער
5. התערבויות עם ילדים בעלי צרכים מיוחדים ומשפחותיהם
6. תכנון ותיאום במערכי שירותים מקומיים
7. תכניות קהילתיות כוללניות
8. התערבויות עם אוכלוסיות מיוחדות (ערבים, עולים, חרדים)

בנוסף, תהיה התייחסות למאמצים המכוונים שעשתה "אשלים" לתמיכה בהפצת ידע.

4.1 התערבויות עם הורים

בעשר שנות פעילותה עסקה "אשלים" בפיתוח דרכי התערבות, הטמעת גישות ופיתוח תכניות הממוקדות בעבודה עם הורים לילדים בסיכון. הדגש על עבודה עם הורים ניכר בכל אחד מתחומי העשייה של "אשלים". "אשלים" מעורבת בהטמעת העבודה עם הורים בתכניות קיימות, באמצעות תכניות של שדרוג או הדרכה, למשל במעון הרב-תכליתי ובמועדוניות; ומרכיבים של עבודה עם הורים נכללו כמעט בכל תכניות ההתערבות, לדוגמה, בתכניות שהופעלו במסגרות חינוכיות, ובתכניות לילדים בעלי צרכים מיוחדים, כפי שיפורט בהמשך. כמו-כן, חלק ניכר מתכניות ההכשרה הניתנות במסגרת מיד"א - מרכז הידע וההכשרה של "אשלים", עוסקות בעבודה עם הורים.

לצד הטמעת העבודה עם ההורים בכל תחומי העיסוק, הקדישה "אשלים" משאבים ניכרים לפיתוח 24 תכניות ייחודיות הממוקדות בעבודה עם הורים. את התכניות ניתן לחלק ל-4 קבוצות עיקריות, לפי אוכלוסיית היעד ואסטרטגיות הפעולה שלהן:

- 1. תכניות הדרכה:** תכניות אלה מעניקות להורים מידע, מיומנויות ותמיכה בתפקוד ההורי ובהתמודדות עם בעיות. על פי רוב, התכניות מכוונות להורים המשתייכים לאוכלוסיות שידוע כי הן מתקשות להתמודד עם חלק מהאתגרים של גידול ילדים (כגון הורים צעירים, הורים מאוכלוסיות עניות). רוב התכניות בקבוצה זו הן תכניות של Parent Education הכוללות הדרכה קבוצתית מאיש מקצוע או עובד סמך-מקצועי, פעילות קבוצתית של תמיכה הדדית בין המשתתפים, ופעילות משותפת להורים וילדים, במסגרתה מתנסים ההורים במשחק ובאינטראקציה עם ילדיהם. התכניות מסוג זה ב"אשלים" מכוונות להורים לילדים בגיל הרך.
- 2. תכניות ייחודיות לתמיכה במשפחות במצבי משבר:** בתחום זה נכללות תכניות סיוע, תמיכה והדרכה למשפחות של עולים חדשים. תכניות אלה מכוונות לתת מענים לצרכים הספציפיים של הורים עולים, המתמודדים עם מערכות חברתיות חדשות, והן מופעלות לעתים קרובות על-ידי אנשי מקצוע מארץ המוצא של המשתתפים ומאפשרות מפגש עם הורים עם בעיות דומות. ניתן לשייך לקבוצה זו גם תכניות כגון "הורות יעילה" לנשים השוהות עם ילדיהן במקלטים לנשים מוכות, והתערבות קבוצתית להורים גרושים וילדיהם.
- 3. תכניות טיפוליות אינטנסיביות לטיפול בבעיות הורות:** תכניות אלו מכוונות למשפחות עם קשיים משמעותיים בטיפול ההורי, כגון הזנחה, התעללות או אלימות (פיזיות או רגשיות) או בעיות קשות ביחסי הורים-ילדים וביכולת של ההורים להפעיל סמכות הורית מתאימה. התכניות משתמשות במגוון אמצעים על מנת לטפל בקשיים אלה. בניגוד לתכניות תמיכה, שעיקר פעילותן בקבוצה, תכניות אלה כמעט תמיד ניתנות ברמת המשפחה, וכוללות התערבות פרטנית, זוגית, דיאדית (הורה-ילד) או משפחתית. חלק מהתכניות משתמשות בשיטות טיפול ייחודיות, כגון תכנית "אורים" בה נעשה שימוש בסרטי וידאו של המשפחה, ומרכז ילדים-הורים בו ניתן טיפול בהבעה ויצירה בכלים שונים, כגון טיפול בעזרת בעלי חיים או פסיכודרמה. תכניות נוספות עוסקות

בהקניית מיומנויות להורים הנוקטים באלימות, כגון תכניות האימון לשליטה בכעסים אצל הורים המכים את ילדיהם.

4. **תכניות לבניית שותפות עם הורים** : כמה תכניות מכוונות ליישום שותפות בין הורים ואנשי מקצוע. קד"ם (קבוצות דיון משפחתיות) מסייעת להורים ומשפחה מורחבת בבניית תכניות טיפול להגנה על ילדים, או למניעת עבריינות בקרב בני נוער. שתי תכניות שמות דגש על הכשרת הורים כמנהיגים וגיבוש דרכי עבודה של הורים למען הורים אחרים.

בלוח 1 מובאים נתונים על כלל התכניות להורים בקבוצות השונות, גילאי הילדים להן מיועדות התכניות והיקף המשתתפים בתכניות.

לוח 1: מספר הילדים והוריהם שלקחו חלק ישיר או עקיף בתכניות לעבודה עם הורים, לפי אסטרטגיית פעולה

שותפות הורים	טיפול אינטנסיבי	תמיכה במשפחות במשבר ובמעבר	הדרכה	סך-הכל	
3	12	5	4	24	סך-הכל תכניות
40	10,635	850	899	12,424	מספר ההורים
60	18,835	2,375	1,203	22,473	מספר הילדים
					מספר תכניות לפי גיל*
1	6	2	4	13	גיל רך
1	7	3		11	גילאי בית-ספר יסודי
1	2	2		5	גילאי חטיבת ביניים/תיכון
	2	1		3	כלל גיליות

* חלק מהתכניות מיועדות ליותר מקבוצת גיל אחת

בחנית התכניות הממוקדות בהורים כמכלול, מעלה שבתכניות אלה הושקעו כ-\$14,000,000, עלות ממוצעת של כ-\$580,000 לתכנית. מרבית התקציב הושקע בתכניות לטיפול אינטנסיבי (56%), ובתכניות לתמיכה במשפחות במשבר (27%).

בתקופת מעורבותה של "אשלים" דווח על השתתפות של כ-12,400 הורים בתכניות השונות, מרביתם (כ-11,000) בתכניות לטיפול אינטנסיבי. מספר הילדים שלקחו חלק ישיר או עקיף בתכניות המיועדות להורים מגיע לכ-22,500, גם כאן מרביתם (כ-19,000) בתכניות לטיפול אינטנסיבי. מרבית התכניות מכוונות להורים לילדים בגיל הרך (13 תכניות) ובגיל בית-ספר יסודי (11 תכניות).

רוב התכניות (17) הופעלו בתקופת מעורבותה של "אשלים", במתכונת של עד 12 יישובים (5 תכניות ביישוב אחד בלבד).

בעבודתה בתחום זה היו שותפים ל"אשלים" גורמים ממשלתיים, עירוניים ואחרים, שמימנו כ-50% מתקציב התכניות. משרד הרווחה הוא השותף המוביל (ב-14 תכניות). ב-17 תכניות היו שותפים גם גורמים שאינם ממשלתיים או עירוניים (קרנות ועמותות).

4.2 התערבויות פסיכו-חינוכיות

עיקר עיסוקה של "אשלים" בתחום החינוך הוא סיוע למערכת החינוכית בהתמודדות עם קשייהם של תלמידים המאופיינים בהישגים לימודיים נמוכים, אך גם בבעיות משפחתיות, התנהגותיות וחברתיות, תוך התייחסות למכלול המרכיבים האלה. פותחו 30 תכניות, מיעוטן (7) עוסקות במתן תשומות לתלמידים, ומרביתן (23) עוסקות בהתערבויות עם אנשי מקצוע במסגרות חינוכיות (תוך שימוש בשלוש אסטרטגיות עבודה שונות), כדי שיוכלו להתמודד עם צרכיהם של תלמידים בסיכון ותלמידים מתקשים.

תכניות ההתערבות עם הצוותים החינוכיים: על פי הספרות המקצועית, יש חשיבות רבה ללמידה מתמשכת של אנשי הצוות החינוכי במהלך כל שנות עיסוקם במקצוע. האתגרים הרבים הניצבים בפני המורה במהלך עבודתו עולים במיוחד בעבודה עם תלמידים שאינם מגיעים להישגים הלימודיים הרצויים ושמקשים להסתגל לבית-הספר. השונות הרבה המאפיינת את התלמידים, מבחינת צורכיהם הלימודיים, החברתיים והרגשיים, מצריכה הכשרה מקצועית מתמשכת, הכוללת העברת ידע וכלים לגבי העבודה הפדגוגית והבין-אישית עם התלמידים המתקשים (Darling-Hamond, 1998). ישנן תכניות הכשרה שמיועדות להעניק ידע וכלים לאנשי מקצוע כפרטים, ואילו תכניות אחרות שואפות לתרום לכלל הצוות הבית-ספרי: המורים, ההנהלה, ובעלי התפקידים האחרים השותפים לעשייה החינוכית (ראו, למשל, סולימני, 2006; מור ולוריא, 2006)

התכניות שמות דגש על ארבעה מרכיבים עיקריים:

- ◆ הרחבת תפיסת התפקיד של הצוותים החינוכיים: העלאת מודעות לצרכים הרגשיים, החברתיים והמשפחתיים של התלמידים, ולצורך להתייחס לצרכים אלה ולאחר מענים הולמים
- ◆ מתן כלים, ידע ומיומנויות בעבודה הבין-אישית עם התלמידים המתקשים והוריהם
- ◆ חיזוק עבודת הצוות בתוך המסגרת החינוכית
- ◆ חיזוק העבודה בין אנשי מקצוע מתחומים שונים (בתוך בית-הספר ומחוצה לו), על מנת לשפר את יכולת ההתמודדות עם צורכיהם של התלמידים

הדגש שהושם באשלים על פיתוח תכניות מסוג זה מבוסס על גישות חינוכיות שפותחו בארץ ובעולם (Gaziel, 2001; Mor, 2003; California State Department of Education, 1990; Weare, 2000; Gandara & Bial, 2001; Webster-Stratton & Reid, 2004); התומכות בעבודה עם צוותי בתי-הספר מהסיבות הבאות:

- א. בדרך זו ניתן להשפיע על כל תלמידי בית-הספר, בהווה וגם בשנים הבאות
- ב. בדרך זו ניתן להשפיע על כל הפעילות עם התלמידים במהלך יום הלימודים כולו
- ג. בדרך זו ניתן להשפיע על היבטים משמעותיים של המערך הבית-ספרי, מעבר לפעילות ספציפית, למשל, על האקלים הבית-ספרי, על החוויה של המורים בעבודה, על תשתיות הניהול ועוד.

התערבויות "אשלים" בתחום זה התקיימו תוך נקיטה בשלוש אסטרטגיות מרכזיות:

1. פיתוח מודלים הממוקדים במסגרת החינוכית: אסטרטגיית הפעולה הראשונה והנפוצה ביותר של "אשלים" בתחום זה הייתה פיתוח מודלים של עבודה בהם המרכז היה בית-הספר או גן הילדים, שאליו הוכנסו תשומות מקצועיות (בעיקר הנחייה חיצונית). בחלק מהמקרים, הוכנסו גם תשתיות, כמו שיפור הסביבה הלימודית הפיזית, ותוספת שעות תגבור לימודי וטיפול מקצועי לתלמידים והורים. עם זאת, לעומת רבות מהתכניות האחרות המיושמות במערכת החינוך, הושם דגש מועט יחסית על הקניית מיומנויות דיסקטיות להוראת חומר הלימוד.

התכנית הראשונה שפותחה בתחום זה הייתה תכנית "הסביבה החינוכית החדשה", שפעלה בבבתי-ספר תיכוניים עיוניים וטכנולוגיים. מטרתה הייתה להנחיל לצוות החינוכי כלים לעבודה עם התלמידים החלשים ביותר שבסיכון לנשירה, תוך חיזוק עבודת הצוות ובניית סביבה לימודית גמישה, המותאמת לצורכיהם של תלמידים מתקשים. שלוש תכניות נוספות הרחיבו את המודל לעבודה בחטיבות ביניים, ושתי תכניות העבירו את אותם עקרונות לעבודה עם צוותי בתי-ספר יסודיים. אחת התכניות האלה כוללת, בנוסף להנחיה לצוות, גם מתן תשומות ישירות לתלמידים. תשומות אלו כוללות: הארכת יום הלימודים, הרחבת היקף הצוות הטיפולי, מתן תגבור והעשרה לתלמידים וקיום פעילויות עם ההורים.

שתי תכניות התמקדו במסגרות חינוכיות לגיל הרך: תכנית "מעגן", המפתחת מערך מסייע לגננות (בתוך הגנים), באיתור ובסיוע לילדים בעלי בעיות התפתחות והתנהגות; ותכנית "חצר פעילה" שנועדה לחזק את מודעות הגננות לצרכים התפתחותיים של הילדים בגני ילדים באוכלוסייה החרדית.

2. פיתוח מודל יישובי: תכנית צח"י ("צמיחה חינוכית יישובית"), הנמצאת כיום בשלבי הטמעה, מציגה אסטרטגיה חדשה של הקמה ופיתוח של צוותי למידה יישוביים בין-תחומיים, כתחליף להכנסת מומחים חיצוניים לבתי-הספר. התכנית כוללת הנחיה למנהלי בית-הספר ולצוותים התומכים הפועלים בבתי-הספר, כדי שהם יוכלו להוביל שינויים בדרכי העבודה הבית-ספריות עם התלמידים בסיכון. במסגרת התכנית מוטמעים עקרונות שפותחו בתכניות ההכשרה הבית-ספריות. גם תכנית "מבטים" מיושמת כיום ברמה היישובית, הפעם לחיזוק עבודת הגננות באיתור ילדים עם קשיים. שתי תכניות נוספות ביקשו להכשיר צוותי גנים ובתי-ספר (ברמה היישובית) בפיתוח כישורי שפה וקריאה אצל ילדים צעירים.

3. הכשרות ארציות: אסטרטגיה שלישית להטמעת עקרונות העבודה עם תלמידים בסיכון בתכניות הבית-ספריות, היא קיום מגוון של הכשרות ארציות, חלקן בשיתוף מוסדות אקדמיים, המבוססות על עקרונות העבודה שפותחו על-ידי "אשלים". חלקן מתמקדות בעקרונות עבודה כלליים עם תלמידים בסיכון, וחלקן בהתמודדות עם צורכיהן של אוכלוסיות מסוימות, כגון תכנית להכשרת מורים מהאוכלוסייה הערבית. חלק מההכשרות מכוונות לצוותים חינוכיים באופן כללי, וחלקן לבעלי מקצועות מסוימים (כגון מנהלי בתי-ספר, יועצים חינוכיים, קציני ביקור סדיר), כשאות ממטרות ההכשרה היא לאפשר להם להוביל תהליכי שינוי במסגרות החינוכיות בהן הם עובדים.

תחום פעולה נוסף של "אשלים" הוא מתן מענים ותשומות לימודיות ישירות לתלמידים. הופעלו 7 תכניות, שהבולטות בהן הן "מל"א" (מרחב למידה אחר) שנועדה לסייע לחטיבת הביניים ליצור מרחב למידה מיוחד, במסגרתו יוכלו תלמידים בסיכון גבוה לקבל מענים הולמים, לימודיים, רגשיים וחברתיים, כל אחד על פי צרכיו הייחודיים; ו"מרחב בטוח", מתן טיפול קבוצתי מקצועי לתלמידים עם בעיות של אלימות ולהוריהם, כמו גם ליווי לתלמידים על-ידי "מורה מתווד". שתי תכניות אלה שמו דגש על מתן התשומות לתלמידים, אך כללו גם מרכיב של הכשרה לצוות. תכניות נוספות סיפקו תמיכה לימודית ורגשית על-ידי מתנדבים לילדים עם קשיים לימודיים ורגשיים.

בלוח 2 מובאים נתונים על כלל התכניות הפסיכו-חינוכיות והיקף פריסתן, לפי תחום הפעולה והאסטרטגיה שנקטה.

לוח 2: היקף פריסת התכניות הפסיכו-חינוכיות, ומספר המשתתפים, לפי תחומי פעולה ואסטרטגיות

התערבויות עם דגש על מענים לתלמידים	התערבויות עם דגש על הכשרה			סך-כל התכניות	מספר התכניות
	הכשרה ארצית	מודל יישובי	מיקוד במוסד החינוכי		
7	8	4	11	30	
					מספר מוסדות החינוך בהם הופעלו התכניות:
-			3	3	עד 5
5			2	7	עד 20
2			3	5	21 מוסדות ויותר
					תשומות עקיפות לתלמידים: מספר התלמידים שאיתם או עם הוריהם עבדו אנשי מקצוע שהשתתפו בתכניות תשומות ישירות
	8,250	48,200	17,500	73,950	
2,591			2,800	5,391	- מספר תלמידים
550			600	1,150	- מספר הורים

בחינה של כלל התכניות המכוונות לסייע לתלמידים בסיכון בתוך מערכת החינוך מעלה שבתכניות בקבוצה זו הושקעו כ-\$19,000,000, עלות ממוצעת של כ-\$630,000 לתכנית. מרבית התקציב (כ-60%) הושקע בפיתוח ובהפעלה של המודלים הממוקדים במוסדות חינוכיים, כחמישית במתן מענים ישירים לתלמידים, וכ-14% בהכשרות אקדמיות ארציות. כ-6% מהתקציב הושקעו בתחום העשייה החדש יחסית של התערבות על פי מודל יישובי.

מתוך 22 התכניות שהופעלו במוסדות חינוכיים או ביישובים, מרביתן הופעלו ב-6 יישובים או פחות (16 תכניות), וב-20 מוסדות או פחות. ב-14 תכניות קיבלו תשומות עד 100 אנשי מקצוע, וב-7 תכניות יותר מ-500 אנשי מקצוע.

מספר רב של ילדים (כ-74,000) למדו במסגרות או ביישובים שאנשי המקצוע בהם קיבלו התערבויות; כ-5,400 ילדים קיבלו תשומות ישירות בתכניות למתן מענים ישירים, או בתכניות ההתערבות לצוותים חינוכיים, שחלקן כללו גם תשומות לתלמידים. חלק מהתכניות כללו גם התערבויות עם הורי התלמידים, ובמסגרתן קיבלו תשומות כ-1,000 הורים.

כצפוי, השותף המרכזי בתכניות הוא משרד החינוך (26 תכניות). ב-16 תכניות היו שותפים גורמים לא ממשלתיים. בסך-הכל, מימנו שותפי "אשלים" 56% מתקציב התכניות.

4.3 התערבויות בשירותים חוץ-ביתיים

מערך הטיפול החוץ-ביתי בישראל מהוו חלק חשוב בטיפול בילדים בסיכון (לסקירה נרחבת ראו דולב, 2003). בישראל חיים כ-75,000 ילדים (כ-3% מהילדים בארץ) מחוץ למשפחתם. רובם, כ-60,000, הם בני נוער המתחנכים במסגרות פנימייתיות (גילאי 14-17), רבים מהם מרצונם. בפרק זה נתייחס לשאר הילדים: כ-12,000 ילדים מגיל לידה עד 17 הנמצאים במסגרות חוץ-ביתיות אליהן הוצאו על-ידי שירותי הרווחה או בהוראת בית משפט, בשל קשיים משפחתיים ואישיים, ובשל הצורך להגן על שלומם או רווחתם. רוב הילדים שוהים בפנימיות (כ-8,000) ובמשפחות אומנה (כ-2,000) תחת פיקוח השירות לילד ולנוער, וכ-2,000 נוספים במסגרות בפיקוח רשות חסות הנוער, המיועדות לבני נוער המעורבים בעבריינות או במצבי מצוקה ושוליות קשים. בהשוואה למדינות אחרות בעולם, שיעור הילדים בישראל הנמצאים בפנימיות (לעומת משפחות אומנה) גבוה יחסית, ובנוסף, משך ההייה הממוצע הוא ארוך יחסית למקובל בעולם, כ-3 שנים ויותר.

בסוף שנות ה-80 ובתחילת שנות ה-90 פורסמו מספר דוחות, שזכו לתשומת לב ציבורית רבה, על תנאי החיים הלא הולמים בפנימיות. בנוסף, אָשרור האמנה הבינלאומית בדבר זכויות הילד והדרישה לבקרה צמודה יותר על התנאים במסגרות החוץ-ביתיות הביאו לתשומת הלב הציבורית את הצורך בשינוי מספר היבטים של הטיפול החוץ-ביתי, ובהם גודל המסגרות, מגוון המענים המוצעים בהן לילדים בעלי צרכים שונים, הצורך בחיזוק הקשר עם המשפחות וקהילות המוצא של הילדים, ושיפור איכות הטיפול בפנימיות ובמשפחות האומנה.

הקמתה של "אשלים" זמן קצר לאחר התפתחויות אלה, אָפשרה לה להיות מעורבת בתהליכי השינוי שעברה מערכת הטיפול החוץ-ביתי בעשור האחרון. בתחילת דרכה תמכה "אשלים" בוועדה לתכנון אסטרטגי לשירותים חוץ-ביתיים, שהפיקה המלצות להמשך התפתחות מערך הפנימיות. במהלך העשור פותחו 17 תכניות, שכוונו להתמודד עם כמה מהסוגיות המרכזיות המעסיקות את השירותים החוץ-ביתיים בארץ ובעולם:

1. **הבטחת רצף פנימייה-קהילה**: כאמור, אחת המגמות המרכזיות בטיפול הפנימייתי בעולם הינה ניסיון ליצור קשר צמוד יותר בין הפנימיות לבין הקהילות בהן חיים הילדים. "אשלים" התמודדה עם אתגר זה באמצעות תכניות משלושה סוגים:

- **הקמת מודלים חדשים של פנימיות שיהיו מחוברות לקהילות מהן באים הילדים**: שני מודלים מרכזיים שאשלים תרמה לפיתוחם הם מודל הפנימייה הקהילתית ופנימיית היום, המדגישות

גישות עדכניות לטיפול פנימייתי, התייחסות למשפחה כאל יחידת התערבות אחת; שמירת הקשר בין הילד להוריו, תוך מתן אפשרות להורות חלקית; עירוב ההורים בטיפול הניתן בפנימייה; שמירה על הקשר בין הילד למוסדות הקהילתיים, ועבודה לקראת החזרת הילד לביתו לאחר שנתיים או שלוש של שהות בפנימייה.

- **חיזוק הקשר בין ההורים לבין הילדים השוהים בפנימיית:** שתי תכניות ממוקדות בקשר עם הורי הילדים במסגרות החוץ-ביתיות, תוך תמיכה והכנת ההורים ליציאה מהבית, חיזוק ההורות והקשר עם הילד והפנימייה, ותכנון החזרה הביתה תוך שיתוף מערכת הרווחה המקומית.

- **ניצול הפנימיית ויכולותיהן המקצועיות לשיפור מערך השירותים בקהילה:** תכניות אלה מבקשות להשתמש בתשתיות ובמשאבים הטיפוליים העומדים לרשות הפנימיית לשם מתן שירותי טיפול ותמיכה לילדים ולהורים מהקהילה בה ממוקמת הפנימייה, שאינם נמצאים בסידור חוץ-ביתי.

2. **התאמת הטיפול בפנימיית לצורכי הילדים בטיפול יותר אינטנסיבי ומתמחה:** אחד האתגרים המרכזיים איתו צריכות הפנימיית בארץ ובעולם להתמודד הוא ההיקף הגדל והולך של ילדים בעלי צרכים טיפוליים מורכבים וייחודיים. ארבע תכניות עוסקות בהקניית ידע ומיומנויות בטיפול בצרכים ייחודיים של ילדים לצוותי המסגרות החוץ-ביתיות. שלוש מהן מתמקדות בהקניית מיומנויות לצוותים להתמודדות עם תופעות של אלימות ושל פגיעה מינית בפנימיית, ותכנית אחת בהכשרה ובפיתוח ידע בנושא עבודה עם הורים בקרב עובדי רווחה.

3. **שיפור איכות כוח האדם:** שתי תכניות עוסקות בשיפור איכות כוח האדם במסגרות: תכנית להסבת אקדמאים לתפקידי הדרכה וריכוז בפנימיית, ותכנית לפיתוח מקצועי של מנהלי מוסדות לילדים ולנוער. בנוסף, "אשלים" הייתה מעורבת בוועדה לאבחון ושדרוג מעמד המקצועי של מדריכים חינוכיים בפנימיית.

4. **המשך טיפול ומעבר לבגרות:** שתי תכניות מתמודדות עם המשך הטיפול על הרצף הגילי. תכנית אחת עוסקת בשילוב וליווי בוגרי פנימיית ואומנה חסרי עורף משפחתי במסגרות תעסוקה והשכלה בקהילה ובהקניית מיומנויות ותמיכה לצעירים אלה. תכנית אחרת ביקשה לפתח תפיסת הפעלה והקמה של יחידת מתבגרים בפנימייה.

5. **חלופות לסידור מוסדי:** אחת המגמות בתחום החוץ-ביתי היא פיתוח חלופות לסידורים מוסדיים. שירותים קהילתיים רבים ש"אשלים" הייתה שותפה לפיתוחם מכוונים להוות חלופה לסידור חוץ-ביתי. עם זאת, שתי תכניות עוסקות בחיזוק מערך האומנה, על מנת לאפשר את מיצובו כחלופה משמעותית לסידור מוסדי. תכנית "אומנה בראש" עוסקת בפיתוח מיומנויות מקצועיות לאנשי מקצוע העובדים באומנה, כולל כלים מקצועיים לעבודה עם ילדים, ובפיתוח מערך עבודה עם הורים ביולוגיים ועם הורים אומנים. תכנית "אשכול אומנה" ביקשה לייצר מערך משולב לשיקום משפחות שילדן הוצא מהבית למשפחת אומנה, תוך גיוס משפחות האומנה והשירותים בקהילה לחיזוק הילד והמשפחה.

בלוח 3 מובאים נתונים על כלל התכניות במסגרות החוץ-ביתיות, התחום החוץ-ביתי, ומספר הילדים וההורים שקיבלו תשומות, בכל תחום עשייה.

לוח 3: מספר הילדים וההורים שקיבלו תשומות במסגרת התכניות החוץ-ביתיות, לפי תחומי פעולה

רצף פנימייה-קהילה	טיפול אינטנסיבי ומתמחה	שיפור איכות כוח אדם	מערך מעבר לבגרות	חלופות לסידור מוסדי (שיפור מערך האומנה)	סך-הכל	
6	5	2	2	2	17	סך-כל התכניות
2,336	7,620		315	870		מספר ילדים
730	1100			620		מספר הורים

בחינה של כלל התכניות בתחום החוץ-ביתי מעלה שבתכניות הושקעו כ-9,000,000\$, עלות ממוצעת של כ-530,000\$ לתכנית. כשליש מהתקציב הושקע בתכניות העוסקות ברצף פנימייה-קהילה, וכשליש בפיתוח והכשרה בשיטות טיפול ייחודיות. כרבע מהתקציב הושקע בשתי התכניות לשיפור מערך האומנה.

התכניות שביקשו לפתח מודלים חדשים של עבודה (תכנית רצף פנימייה-קהילה, אחת מתכניות האומנה, תכניות המעבר לבגרות) הופעלו במספר קטן יחסית של מסגרות או יישובים (בין מסגרת אחת לכ-10 מסגרות). תכניות ההכשרה הופעלו בכמה עשרות מסגרות כל אחת, והתכנית לשדרוג מערך האומנה הופעלה בפריסה ארצית.

בתקופת מעורבותה של "אשלים" בפיתוח התכניות, הפעלתן ומימוןן, ילדים רבים קיבלו תשומות (ישירות או עקיפות), מרביתם בתכניות רצף פנימייה-קהילה (כ-2,300) ובתכניות להכשרת כוח אדם בשיטות טיפול (כ-7,600), בהן הוכשרו אנשי מקצוע במסגרות רבות. בנוסף, חלק מהתכניות מנצלות את המסגרות החוץ-ביתיות לחיזוק כוחות המשפחה, ובמסגרתן קיבלו כ-2,500 הורים טיפול, תמיכה וסיוע בזמן השעות של ילדיהם במסגרות החוץ-ביתיות ולקראת החזרה הביתה.

בנוסף, כ-1,900 אנשי מקצוע קיבלו תשומות, רובם בתכניות ההכשרה בדרכי טיפול.

כצפוי, השותף המרכזי של "אשלים" בתחום זה הוא משרד הרווחה, שהיה שותף בכל התכניות. קרנות, עמותות, וארגונים לא ממשלתיים אחרים היו שותפים ב-8 תכניות. בסך-הכל, מימנו השותפים השונים 50% מהתקציב הכולל של התכניות.

4.4 התערבויות עם בני נוער

התמודדות עם קשייהם והתנהגותם של בני נוער מטרידה את השירותים החברתיים והחינוכיים מזה שנים רבות. בין שנות ה-60' לשלהי שנות ה-80' של המאה ה-20 התמקדה העבודה עם בני נוער בקשיים ובסכנות הטמונות במעבר מנערות לבגרות. היא התבססה על התפיסה שלפיה התנהגות חיובית של בני נוער היא כזאת שנעדרת התנהגויות סיכון: נער "חיובי" היה כזה שלא משתמש בסמים או באלכוהול, שלא לוקח חלק באלומות, שלא נעדר או נושר מבית-הספר וכד'; ולפיכך, רוב ההתערבויות התמקדו בבעיות ספציפיות פוטנציאליות מהן בני הנוער צריכים להימנע, כגון שימוש בחומרים ממכרים או הריונות לא רצויים, באמצעות מתן מידע והסברה.

במהלך שנות ה-90 התפתחה תפיסה חדשה ביחס לבני הנוער ודרכי העבודה עמם: "התפתחות חיובית של בני נוער" Positive Youth Development (להלן, PYD). הרעיון העומד בבסיס התפיסה הוא הימנעות מהתייחסות אל בני נוער בקונטקסט של בעיות וקשיים (youth at-risk) והתמקדות בפוטנציאל החיובי שיש בהם (youth at-promise) (Pittman et al., 2003; Martin & Halperin, 2006). ההנחה היא שמתבגרים צריכים הזדמנויות כדי להגשים את הצרכים הפסיכולוגיים, הפיזיים, החברתיים, האינטלקטואליים והמוסריים המתפתחים שלהם. על פי גישה זו, בני הנוער מרוויחים מלמידה והתנסות חיובית ובהיעדר התנסות זו, הם עלולים למצוא אלטרנטיבה בהתנסויות שליליות (NCFY, 2006). לכן הפנייה אל בני הנוער צריכה להדגיש את ה"מה" כדאי לעשות, ולא את ה"איך" להימנע מצרות.

כדי ליישם את העקרונות הללו, תכניות ברוח התפיסה מדגישות פיתוח מיומנויות שונות, הגדרה עצמית ומתן ביטוי יצירתי לבני הנוער. דרכי העבודה כוללות פעילויות ותכניות בתחומי עניין שונים, כגון פעילויות ספורט, משחקים חברתיים, פעילות חוגי יצירה אמנות ומוסיקה, מענים השכלתיים (השלמת השכלה, עזרה בהכנת שיעורי בית או תגבור לימודי), וכן מענים מקצועיים (באמצעות הכנה לעולם העבודה ואף העסקת בני נוער או עזרה במציאת עבודה) (Catalano et al.; Lerner & Lerner, 2005; al., 2004; Pittman et al., 2003). דגש נוסף בתכניות ברוח ה-PYD ניתן ליצירת הזדמנויות להשתתפות ולתרומה חברתית של בני נוער בקהילה, והגברת מעורבותם של בני הנוער בתהליכי קבלת החלטות בשירותים ובתכניות בעבורם (NCFY, 2006; Reid & Tremblay, 1994; Lerner & Lerner, 2005; NCFY, 2007; Pittman et al., 2003). תרומה זו מפתחת אצל בני הנוער תחושת ערך ומגבירה את תחושת השייכות והמועילות לקהילה (Kotter, 1999).

מחקרים שונים הראו כי בתכניות בהן יש יותר אלמנטים של התפתחות חיובית (PYD) יש גם תוצאות חיוביות יותר לבני הנוער. עקרונות פעולה משותפים לתכניות שהוערכו כמוצלחות הם: הרחבת נגישות פיזית ורגשית של התכנית והגברת האטרקטיביות שלה; היצע של מגוון פעילויות בתחומי חיים שונים; עבודה של צוות עובדים מקצועי, איכותי וקבוע; מתן אפשרות לקשר משמעותי עם מבוגר; העצמת בני הנוער ושיתופם בתהליכי תכנון בקבלת החלטות בתפקוד השוטף של התכנית (Jekielek et al., 2002; Yohalem, 2003; Perkins & Borden, 2003; Eccles & Templeton, 2004; Moore et al., 2002).

היבט מרכזי נוסף הוא הצורך בגישה הוליסטית קהילתית, המתבטא בשיתוף פעולה בין שירותים ובקבלת אחריות משותפת לטובת בני הנוער. נתונים מישראל מראים כי חלק ניכר מבני הנוער המנותקים ממסגרות, מאופיינים בהתנהגויות סיכון שונות, כגון שימוש באלכוהול, סמים, אלימות, בדידות חברתית, קשר לא טוב עם ההורים, ומעורבות בעבריינות. לדוגמה, 40% ממטופלי היחידות לקידום נוער המנותקים מאופיינים בשני גורמי סיכון ויותר (כאהן-סטרבצ'ינסקי ואחרים, 1999). מכיוון שבני נוער בסיכון נמצאים במגע עם גורמי סיכון במסגרות שונות בחייהם (הבית, בית-הספר, קבוצת הגיל והם עצמם), נדרשת התערבות הוליסטית הכוללת שיתוף פעולה עם משפחות, הורים, אחים ומורים וכל אדם משמעותי לבני הנוער (Reid & Tremblay, 1994; Eccles & Templeton, 2004; Martin & Halperin, 2006; MacLellan, 2000; Moore et al., 2002).

יש לציין כי היבט אחרון זה נתפס כבעייתי במיוחד במערכת השירותים הישראלית. מבנה מערך שירותי החינוך, החברה והרווחה לילדים ובני נוער בישראל הוא מורכב מאוד. קטן ואחרים (2003) מונים חמישה מרכיבים עיקריים: משרדי ממשלה (רווחה, חינוך, בריאות, קליטה, ביטחון, ביטחון פנים, משפטים, שיכון, תעשייה מסחר ותעסוקה); חברות ממשלתיות (החברה למתנ"סים); רשויות מקומיות (עיריות, מועצות מקומיות, מועצות אזוריות); ארגונים וולונטריים (תנועות נוער, "אשלים", "עלם", "אפשר", "ויצ"ו" וכדומה); ארגונים עסקיים וקרנות התומכים בתכניות שונות המיועדות לבני נוער. בדוחות מבקר המדינה של השנים האחרונות הודגש הקיום של ריבוי הגופים המטפלים בבני נוער ללא ריכוז נאות של הטיפול, לא ברמה הלאומית ובדרך כלל לא ברמה המקומית, מצב שמקשה על מתן השירותים הדרושים (דוח מבקר המדינה, 2001). מהניתוח של השירותים לילדים ולבני נוער בארץ מסתמנת תמונה בה חלוקת האחריות בין השירותים, הן ביחס לתחומי הטיפול והן ביחס לאוכלוסיות יעד, אינה ברורה, והיא מתבססת בעיקר על חלוקה בין רשויות מקומיות או אזוריים שונים, בין קבוצות אוכלוסייה שונות (בנים-בנות, עולים וכו'), או בין סוגי אוכלוסייה לפי אפיון מרכזי (בני נוער עוברי חוק, בני נוער נושרים וכו') (כהן-נבות ואחרים, 2001). לכל שירות יש תחום עיסוק מרכזי מסוים (כגון טיפול חוץ-ביתי, טיפול בנפגעי סמים) וחוסר התיאום בין השירותים מקשה על הסתכלות והתייחסות לתחומים האחרים בחיי הנער, דבר שכאמור מונע טיפול כוללני ומקשה על יצירה של רצף טיפולי, ואף יוצר תחושה של היעדר שירותים. גם המעברים בין מסגרות הטיפול השונות מלווים בקשים ובמחסומים רבים (לסקירה נרחבת של נושא רצף השירותים לבני נוער ראו משרד ראש הממשלה, 2006).

התכניות שפיתחה "אשלים" בתחום הנוער כוונו להתמודד עם קשיים אלה, תוך יישום חלק מעקרונות הפעולה ברוח ה-PYD שהוצגו לעיל, ובעיקר: הרחבת הנגישות והאטרקטיביות של התכניות; התבססות על תחומי חוזק של בני הנוער; עבודה של צוות עובדים מקצועי וקבוע; יצירת קשר משמעותי מבוגר-ילד; שיתוף פעולה בין-ארגוני. חלק מהתכניות מציעות מגוון פעילויות (בעיקר מסגרות לטיפול כוללני), בעוד שאחרות ממוקדות יותר סביב נושא/תחום ספציפי (כגון תכניות למתן כישורי חיים, ותכניות תעסוקה ויזמות). שיתופם של בני הנוער בתהליכי תכנון וקבלת החלטות על התכנית וכן עקרון התרומה לקהילה הינם עקרונות שמיושמים בהיקף נמוך יחסית לאחרים. פותחו 34 תכניות המכוונות בעיקר לבני נוער בקצה רצף הסיכון (המצויים במצבי ניתוק או על סף ניתוק ממסגרות וממשפחה), תוך שימוש באסטרטגיות שונות:

1. **מסגרות לטיפול כוללני לבני נוער בסיכון**: "אשלים" הייתה שותפה בפיתוח של מספר דרכי התערבות חדשות עם נוער במצבי סיכון ומצוקה, המכוונות להתמודד עם הפיצול הרב וחוסר התיאום במערך השירותים לבני נוער. אחת מהן היא פרויקט סחל"ב (סיוע חירום לבני נוער), הכולל ארבע יחידות טיפול והתערבות (ניידת איתור, קורת גג זמנית, מרכז יומי פעיל ודירות המשך בקהילה) הפועלות כמערך אחד, המאפשר רצף טיפולי בעבודה עם בני הנוער. בנוסף, פותחו מודלים של מרכזים המכוונים לספק מענים כוללניים לאוכלוסיות שונות של בני נוער בסיכון, מרכז סיוע לבני נוער דוברי אנגלית הגרים ברחוב, מסגרת יום בקהילה לנערות שלא מצאו את מקומן במסגרות לימודים או עבודה, מרכזים לטיפול, לחינוך ולהשכלה למתבגרים בסיכון גבוה במגזר הערבי. דגם נוסף הוא מרכז עירוני המאגד מספר רב של שירותים לנוער, החל משירותים לנוער נורמטיבי ועד לנוער מנותק.

2. **תכניות למתן תמיכה, ליווי וייעוץ:** תכנית מרכזית היא מרכזי "הפוך על הפוך", מרכזי מידע, תמיכה וייעוץ לבני נוער בנושאים המטרידים בנים ובנות בגיל ההתבגרות. תכנית חדשה יותר, בתחום של תמיכה וליווי, עוסקת בליווי נערות בוועדות להפסקת הריון ובפיתוח של ערוצי סיוע בתוך בתי חולים לנערות שהרו הריון לא רצוי.

3. **מסגרות חינוך ייחודיות ומסלולים אלטרנטיביים לבני נוער הנמצאים מחוץ למערכת החינוך הרגילה:**⁴ שתי תכניות מכוונות להחזרת בני נוער מנותקים למסגרות החינוך הפורמליות. כמו-כן, "אשלים" שותפה לפיתוח ארבע תכניות המהוות מסגרות חינוך חליפיות המותאמות לצורכיהם של בני נוער שנשרו ממערכת החינוך.

4. **תכניות לחיזוק מיומנויות, כישורי חיים והעצמה אישית.** תכניות אלה משתמשות במגוון אמצעים לקידום בני נוער בסיכון ולהעצמה אישית: חיזוק מיומנויות של למידה וחשיבה מדעית, פיתוח מנהיגות, פעילות התנדבותית ושירות קהילתי, קידום בריאות ופיתוח כישורים אישיים באמצעות עיסוק בספורט ובקולנוע. תכנית אחרת נועדה לשקם ולשלב בקהילה בני נוער בקצה רצף הסיכון, עם שחרורם ממאסר.

5. **תכניות תעסוקה וזימות לנוער:** פיתוח תכניות התעסוקה והזימות לנוער ב"אשלים" מכוון ליצירת מערך הזדמנויות, פתרונות וכלים בתחום התעסוקה לבני נוער בסכנת נשירה ובני נוער נושרים, על-מנת לפתוח בפניהם אפשרויות מגוונות להשתלבות נורמטיבית בשוק התעסוקה כבוגרים. בתכניות אלה מושם דגש על הקניית מיומנויות לבחינה ויישום של שאיפות תעסוקתיות וליווי בני נוער לשם שילובם בעבודה; הקמת מיזמים עסקיים בשילוב מסגרת חינוכית לבני נוער, והכשרת בני נוער לזימות עסקית.

6. **תכניות טיפול מותאמות אישית בשיתוף הקהילה והמשפחה:** שלוש תכניות עוסקות בבנייה של תכנית אישית בעבור הנער או הנערה, תוך כדי חיזוק העבודה עם משפחות בני הנוער בסיכון: תכנית לפיתוח קבוצות דיון משפחתיות לבניית תכניות טיפול לבני נוער בסיכון יושמה ביחס לבני נוער עוברי חוק, כגישה אלטרנטיבית להליך הפלילי, וכן במסגרות שונות לבני נוער על קצה רצף הסיכון. תכנית נוספת ביקשה לפתח תכניות שיקום כוללות ומותאמות בקהילה לבני נוער, תוך שותפות של בני הנוער עצמם, משפחותיהם, גורמים שונים בקהילה ואנשי מקצוע.

בלוח 4 מובאים נתונים על כלל התכניות לבני נוער, ועל מספרי הילדים, ההורים ואנשי המקצוע שקיבלו תשומות במסגרתן.

בחינה של התכניות לבני נוער כמכלול, מבחינת היקף ההשקעה, היקף הפעילות והפריסה של תכניות אלה מעלה שבתחום פעילות זה הושקעו כ-\$25,000,000, עלות ממוצעת של כ-\$714,000 לתכנית. התכניות בהן הושקעו חלקים גדולים מהתקציב הן המסגרות לטיפול כוללני (כ-31%), התכניות לפיתוח מסלולי לימוד אלטרנטיביים (18%), תכניות התעסוקה והזימות (18%) ותכניות התמיכה והייעוץ (15%).

⁴ נדבך נוסף של תכניות בתחום החינוך לנוער, העוסק בבני נוער על סף נשירה ממערכת החינוך, מתואר בסעיף העוסק בהתערבויות פסיכו-חינוכיות.

לוח 4: מספר בני הנוער, הוריהם ואנשי המקצוע, שלקחו חלק ישיר או עקיף בתכניות לבני נוער, לפי אסטרטגיית פעולה

סך-הכל	מסגרות לטיפול כוללני	מתן תמיכה, ליווי וייעוץ	מסגרות			תכניות טיפול מותאמות
			חינוך	חיזוק מיומנויות והעצמה אישית	תיאום	
34	7	2	6	9	3	סך-הכל תכניות מספר בני הנוער
16,570	1,590	10,000	370	1,725	340	מספר ההורים מספר אנשי מקצוע (מספר תכניות)
1,080	200		70	220	510	
26	7	1	5	7	2	עד 100 מעל 100 ועד 300 מעל ל-300
2				1		
1					1	

היקף בני הנוער שנחשפו לתכניות אינו עולה בקנה אחד עם החלוקה התקציבית: במסגרות לטיפול כוללני, המספקות טיפול אינטנסיבי, ולכן עלותן גבוהה, טופלו בתקופת מעורבות "אשלים" כ-1,600 בני נוער בלבד. לתכניות היזמות ומסלולי הלימוד האלטרנטיביים, התופסות כשתי-חמישיות מנתח התקציב, נחשפו כ-3,000 בני נוער. ואילו לתכניות התמיכה והייעוץ, המיועדות לאוכלוסייה רחבה (עם דגש על אוכלוסייה בסיכון), נחשפו כ-10,000 בני נוער. בסך-הכל קיבלו תשומות כ-16,600 בני נוער. בחלק מהתכניות נוסו גם דרכי התערבות עם הורי הנערים. כ-1,000 הורים נחשפו להתערבויות השונות.

מרבית התכניות מיועדות לאוכלוסייה הכללית של בני נוער (בנים ובנות) בקצה רצף הסיכון, חלקן מיועדות גם לבני נוער נורמטיביים. שש תכניות מיועדות רק לנערות. שתי תכניות מיועדות רק לעולים אם כי גם בשאר התכניות משולבים עולים בהיקפים שונים (שתי תכניות יישוביות לפיתוח רצף שירותים לבני נוער עולים בסיכון נכללות בסעיפים המתייחסים לתכנון ותיאום במערכי שירותים מקומיים ולתכניות קהילתיות כוללניות). במרבית התכניות משתתפים בני נוער ערביים, אך שתי תכניות מיועדות רק לאוכלוסייה הערבית.

מרבית התכניות פעלו במתכונת יישובית, ופריסת האתרים בהם הופעלו התכניות (לעתים יותר מאתר אחד ביישוב) נעה בין אתר אחד ל-20 אתרים.

בהתאם לצורכי אוכלוסיית היעד, שני המשרדים שהיו שותפים למספר הרב ביותר של התכניות הם משרדי החינוך (18 תכניות) והרווחה (13 תכניות). גופים לא ממשלתיים היו שותפים ב-18 תכניות. בסך-הכל, מימנו השותפים השונים 72% מהתקציב הכולל של התכניות.

4.5 התערבויות עם ילדים בעלי צרכים מיוחדים ומשפחותיהם

תחום ילדים עם צרכים מיוחדים ב"אשלים" הוקם בשנת 2000, והתבסס על ממצאי סקר (נאון ואחרים, 2000), שמיפה את היקף הצרכים המיוחדים בקרב ילדים ואת הפערים בין הצרכים למענים. מתן עזרה לילדים עם מוגבלויות ולמשפחותיהם הוא אתגר מרכזי העומד בפני החברה הישראלית. על פי הסקר, כ-8.7% מהילדים בישראל (כ-206,000 ילדים בסוף 2006) סובלים ממוגבלות או מבעיה בריאותית שבגינה הם זקוקים לטיפול שוטף. ל-29% מהילדים עם המוגבלות יש בעיה בתפקוד מוטורי; 36% מוגבלים בשמיעה, ראייה או דיבור; 64% סובלים מליקוי התנהגותי, רגשי או לימודי; ו-5% מפיגור שכלי. בקרב האוכלוסייה הערבית יש שיעור גבוה יותר של ילדים עם מוגבלויות קשות ושיעור נמוך יותר של ילדים עם בעיות התנהגות וליקויי למידה, עובדה שמייחסים אותה לרמה הנמוכה יותר של איתור, הנובעת ממודעות נמוכה יותר של האוכלוסייה, וממחסור באנשי מקצוע והיעדר מבחנים מותאמים בשפה הערבית לאיתור ליקויי למידה. ניתוח המאפיינים של ילדים עם מוגבלויות ומשפחותיהם בישראל העלה שילדים אלה חיים במשפחות שמאפייניהן מעמידים אותם בסיכון:

- ♦ ילדים עם מוגבלויות חיים במשפחות עם רמות הכנסה ממוצעות נמוכות יותר מאשר האוכלוסייה הכללית.
- ♦ עשרים אחוזים מהמשפחות של ילדים עם מוגבלויות הם משפחות ששני ההורים בהן מובטלים.
- ♦ לשני-שלישים ומעלה מהילדים יש בעיות רגשיות והתנהגותיות.

ישראל מציעה מגוון שירותים רחב לילדים עם מוגבלויות. העזרה ניתנת באמצעות מערכת הבריאות על-ידי רשת של מרכזים להתפתחות הילד, על-ידי מערכת החינוך באמצעות זכאות לחינוך מיוחד או לתמיכה במסגרות חינוך רגילות, ועל-ידי מערכת שירותי הרווחה, המספקת לילדים מעונות שיקומיים, מסגרות לשעות אחר-הצהריים לילדים עם צרכים מיוחדים, ייעוץ וצורות אחרות של עזרה בעין. מספר קטן של ילדים (כ-1,500 ילדים עם פיגור ועוד כמה מאות ילדים עם מוגבלויות אחרות) נמצאים במסגרות חוץ-ביתיות ייחודיות לילדים עם מוגבלויות. שיעור קטן מקרב הילדים עם המוגבלויות, בעיקר ילדים עם מוגבלויות חמורות או מורכבות, מקבלים קצבאות נכות מהמוסד לביטוח לאומי. בנוסף, מגוון רחב במיוחד של ארגונים התנדבותיים ועמותות הורים מספקים שירותים לילדים עם מוגבלויות ולמשפחותיהם.

למרות זאת, קיימים פערים נרחבים בין רמת הצורך בקרב ילדים עם מוגבלויות ומשפחותיהם לבין היקף השירותים המסופקים להם, וגם כמה חסרונות חמורים במערכת השירותים שראויים לתשומת-לב, בהם:

- ♦ פערים בין היקף הצורך לבין השירותים הניתנים בכל התחומים של הספקת שירותים, בעיקר באזורי הפריפריה ובקרב האוכלוסייה הערבית.
- ♦ היעדר שירותים לילדים עם מוגבלויות קלות יחסית.
- ♦ מחסור בשירותים לשעות אחר הצהריים לילדים עם מוגבלויות המשולבים בחינוך הרגיל.
- ♦ היעדר תיאום בין השירותים השונים במערכת מורכבת זו, עובדה הפוגעת ביכולת לספק טיפול כוללני ולשמור על רצף טיפול, ומטילה עומס נוסף על המשפחות.

- ◆ היעדר מידע נגיש לגבי השירותים השונים הקיימים למען ילדים עם מוגבלויות ולגבי זכויותיהם.
- ◆ לבסוף, מהסקר (נאון ואחרים, 2000) עולה שרק שיעור קטן (12%) מההורים והמשפחות של ילדים עם מוגבלויות מקבלים תמיכה רגשית בטיפול בילדיהם או נוטלים חלק בקבוצות או פעילויות תמיכה אחרות, בעוד ש-80% מדווחים שהם זקוקים לכך.

סקירות של הספרות הבין-לאומית והמחקר בישראל (מרום ואחרים, 2002; מרום וחודטוב, 2007), מצביעות על כך שילדים עם מוגבלויות ומשפחותיהם חשופים יותר למצבי סיכון. המגבלות של השירותים לילדים עם צרכים מיוחדים בולטות אף יותר כאשר בוחנים את השירותים לילדים עם מוגבלויות "בסיכון". העובדה ששירותים אלה ניתנים בנפרד מהשירותים לילדים עם מוגבלויות, וחוסר הידע ההדדי (המטפלים בילדים עם מוגבלויות חסרים ידע ומיומנויות בטיפול בנושא התעללות והזנחה; והמטפלים בשירותים לילדים ולבני נוער בסיכון אינם בעלי מיומנויות להתמודד עם ההשלכות הכרוכות במגבלות של הילד), מגבירים את הקושי לספק טיפול מתואם.

תפיסת העבודה של התחום ב"אשלים" מתבססת על עבודה במספר מעגלים: הילד עצמו, משפחתו, הקהילה (כולל אנשי מקצוע וילדים אחרים). עשרים ושמונה התכניות שפותחו מתייחסות למגוון צרכים של ילדים ומשפחותיהם. התכניות מכוונות לסייע למשפחות להתמודד עם גידולו של ילד עם צרכים מיוחדים, ולסייע לילדים לקיים חיים מלאים ככל האפשר, על אף המוגבלות. בנוסף, ההנחה היא שסיוע ותמיכה למשפחות, לאנשי מקצוע ולילדים הבאים במגע עם ילדים בעלי צרכים מיוחדים, יגרמו גם להפחתת הפגיעות וההתעללות בהם. התכניות השונות מכוונות למגוון סוגי מוגבלויות ולקוויות (פיגור שכלי, הפרעות רגשיות-התנהגותיות, הפרעות בספקטרום האוטיסטי, ליקויי למידה, ליקויי חושים, נכויות פיזיות ומחלות כרוניות שונות). עם זאת, רבות מהתכניות מתייחסות לכלל אוכלוסיית הילדים עם צרכים מיוחדים ומשפחותיהם.

אם כי חלק מהתכניות מכוונות להתמודד עם מספר היבטים של צרכי הילדים והמשפחות, ניתן לחלקן למספר סוגים, לפי תחום הפעולה העיקרי:

1. **שילוב לימודי:** חמש תכניות מכוונות לשילוב לימודי של ילדים עם מוגבלויות ולקוויות. לרוב התכניות מטרה כפולה: מצד אחד, מתן אפשרות לילדים להשתלב במסגרות רגילות, תוך מתן תמיכה וחיזוק יכולת התמודדות שלהם ושל משפחתם; ומצד שני, שינוי עמדות הן בקרב האוכלוסייה הרחבה (מורים ומדריכים במערכת החינוך, תלמידים אחרים, מטפלים והורים) והן בקרב התלמידים עם הצרכים המיוחדים עצמם, כדי לאפשר מפגש פחות טעון בין האוכלוסיות. בין התכניות: תכנית שילוב ילדים עם מוגבלויות בגיל הרך במעונות יום רגילים, תוך מתן שירותים התפתחותיים בתוך המעון; תכניות לשילוב בין ילדים מבתי-ספר לחינוך מיוחד לבין ילדים מבתי-ספר רגילים; תכנית המספקת למורים כלים לאיתור מוקדם של ילדים עם ADHD, והדרכה להורים ולמורים בהתמודדות עם קשייהם; ותכנית העוסקת בטיפול רגשי ונפשי לילדים עם לקוויות למידה בסיכון גבוה.

2. **שילוב בחיים הבוגרים והקניית מיומנויות חברתיות:** תכניות אלה מקנות לילדים ולבני נוער עם צרכים מיוחדים מיומנויות חיים מגוונות, כדי לאפשר להם השתלבות בחברה וניהול חיים

עצמאיים ככל שניתן בעתיד. שלוש מהן מתמקדות בהכנה וליווי צעירים עם מוגבלויות לגיוס לצה"ל או לשירות לאומי, תוך מתן דגש ללימודים, תעסוקה ולחיים עצמאיים מחוץ לבית ההורים. שלוש תכניות נוספות מתמקדות בהקניית מיומנויות חברתיות, ומיומנויות אחרות, כגון הפעלת מחשב.

3. **שירותי תמיכה וייעוץ למשפחות:** בתחום זה נכללים שני מרכזים העוסקים במתן שירותי ייעוץ, מידע ותמיכה שמטרתם לסייע למשפחה בהתמצאות בין המערכות השונות המספקות שירותים, מתן מידע על זכויות ועל נכויות, לקוויות ותסמונות שונות. בשתי תכניות נוספות עסקה "אשלים" בבניית מודלים של שירותי נופשון, המכוונים להקל במעט על העומס הטיפולי המוטל על המשפחה עקב הימצאותו של ילד עם מוגבלות. תכנית אחרת, עוסקת בפיתוח עזרת עמיתים ונועדה לספק רשתות תמיכה וליווי למשפחות המתמודדות עם ADHD. בנוסף, "אשלים" מעורבת בפיתוחם של שני מרכזים לילדים עם צרכים מיוחדים ובני משפחותיהם, המכוונים לספק שירותים בין-תחומיים ומתואמים לתמיכה במשפחות.

4. **איתור, מניעה וטיפול בפגיעה והתעללות:** בתחום זה נכללת תכנית המערבת קבלת מידע, ייעוץ וטיפול קצר מועד בנושאי מיניות והתבגרות כחלק מההכנה לחיים עצמאיים. עם זאת, הדגש בתחום הוא על איתור, מניעה וטיפול בילדים עם מוגבלויות החשופים להתעללויות: כתיבת ספר בנושא איתור ילדים עם מוגבלות בסיכון והפעלת מערכים מקומיים לאיתור, שימשו גופי התייעצות בכל הנוגע להתערבות במקרים של פגיעה בילדים ובאנשים עם מוגבלות; הכשרות למטפלים ולצעירים עם מוגבלויות כאמצעי למניעת התעללות ופגיעה; הכשרת חוקרים מיוחדים (במקרים של חשד לעברות פליליות) לאנשים עם מוגבלות שכלית, ופיתוח שיטות התערבות ייחודיות לאוכלוסיית היעד במרכזי החירום.

5. **איתור וטיפול מוקדם בלקוויות:** בתחום זה נכללות שתי תכניות לאיתור לקוויות, שתיהן בקרב אוכלוסיות בהן יש מודעות נמוכה לאיתור לקוויות - האוכלוסייה הערבית והאוכלוסייה החרדית. מרכיבים של איתור וטיפול מוקדם בלקוויות נכללים גם בתכנית לשילוב ילדים עם ADHD במסגרות לימוד רגילות ובתכנית לשילוב ילדים עם מוגבלויות במעונות יום רגילים.

6. **סנגור ופעילות קהילתית:** שתי תכניות עוסקות בסנגור ופעילות קהילתית, הקמת עמותות מקומיות מסנגרות למען ילדים בסיכון, והקמת מערך התנדבות יישובי לטובת משפחות שלהן ילדים עם צרכים מיוחדים.

בלוח 5 מובאים נתונים על כלל התכניות לילדים עם צרכים מיוחדים, ועל מספר הילדים, ההורים ואנשי המקצוע שקיבלו תשומות במסגרתן.

בחינת התכניות בתחום זה כמכלול מעלה שבתכניות השונות הושקעו כ-19,000,000\$, עלות ממוצעת של כ-670,000\$ לתכנית. התכניות התופסות נתח תקציבי גדול הן בתחום השילוב הלימודי (37%), שירותי התמיכה והייעוץ למשפחות (25%) ותכניות ההכנה לחיים בוגרים (22%). כעשירית מהתקציב הושקעה בתכניות בתחום הפגיעה וההתעללות. רוב התכניות פעלו באתר אחד או במספר אתרים (עד 20).

לוח 5: מספר הילדים, ההורים ואנשי המקצוע, שלקחו חלק ישיר או עקיף בתכניות לילדים עם צרכים מיוחדים, לפי תחומי פעולה

סך-הכל	שילוב לימודי	הכנה לחיים בוגרים	שירותי תמיכה וייעוץ למשפחה	פגיעה והתעללות	איתור וטיפול מוקדם	סנגור ופעילות קהילתית	
28	5	6	7	6	2	2	סך-הכל תכניות
8,190	2,520	1,450	840	100	2,380	900	מספר הילדים
9,245	2,040	1,000	3,890	100	1,200	1,015	מספר ההורים
							מספר אנשי מקצוע (מספר תכניות)
18	3	4	5	4	1	1	עד 100
3	1		1		1	1	101-300
4	1	2			1		301-500

בתקופת מעורבותה של "אשלים" בפיתוח התכניות, הפעלתן ומימונן, השתתפו או נחשפו לתכניות בסך-הכל כ-8,200 ילדים. מרבית הילדים היו מעורבים בתכניות לשילוב לימודי (כ-2,500) ובתכניות הכנה לחיים הבוגרים (כ-1,500). לתכניות איתור וטיפול מוקדם בלקויות, שתופסות נתח של 3% בלבד מהתקציב, נחשפו כ-2,400 ילדים.

כאמור, בתחום זה הושם דגש גם על עבודה עם הורי הילדים. העבודה עם ההורים נוגעת בכמה היבטים: הפחתת העומס הטיפולי, שינוי עמדות והעלאת מודעות לצורך בעזרה ולאפשרויות העזרה, יצירת דיאלוג טוב יותר בין אנשי המקצוע להורים והכרה במשאב של הורים למען הורים. כ-9,000 הורים נחשפו לתכניות השונות, רובם בתכניות המציעות שירותים לתמיכה במשפחה (כ-4,000) ובתכניות לשילוב לימודי (כ-2,000), ועוד כ-3,000 בתכניות לאיתור וטיפול מוקדם, בתכניות לסנגור ופעילות קהילתית ובתכניות להכנה לחיים בוגרים.

בהתאם למגוון הצרכים של הילדים, המשרדים המובילים בשותפויות בתכניות הם משרד הרווחה (20 תכניות), משרד החינוך (11 תכניות), ומשרד הבריאות (6 תכניות). קרנות ועמותות שונות שותפות ב-16 תכניות, וארגונים ציבוריים אחרים שותפים ב-8 תכניות. בסך-הכל, מימנו השותפים השונים כ-66% מהתקציב הכולל של התכניות.

4.6 תכנון ותיאום במערכי שירותים מקומיים

יצירת רצף שירותים ותיאום במערכי שירותים לילדים ובני נוער בסיכון הוא אחד האתגרים המרכזיים שמערך השירותים הישראלי מתמודד איתם, ו"אשלים" מנסה, במגוון דרכים, לתרום לשיפור המצב בתחום זה. אחת הדרכים המרכזיות היא פיתוח מגוון שירותים חדשים, הממלאים חסרים ברצף השירותים; בתהליכי הפיתוח של חלק גדול משירותים אלה נכללו גם מרכיבים שמטרתם לסייע ביצירת תיאום במערך השירותים. עם זאת, חלק מהתכניות של "אשלים" יועדו בראש ובראשונה לתמיכה במאמצי תכנון ותיאום במערכי שירותים מקומיים.

חמש תכניות התמקדו בתמיכה במאמצים לאיסוף מידע ותכנון של מערכי שירותים מקומיים (שלוש מהן התמקדו ביישוב או בקבוצת יישובים ספציפיים). פעילות זו הגיעה לשיאה בתכנית "קהילה 2000", במסגרתה פותח תהליך של איסוף מידע ותכנון של שירותים לילדים בסיכון, תהליך שהובל על-ידי שירותי הרווחה ברשויות שונות, אך הדגיש שיתוף פעולה עם שירותים אחרים ביישוב. יש לציין שגם במסגרת היוזמות הקהילתיות הכוללניות (ראו בהמשך) נכלל מרכיב של תכנון ופיתוח מערך שירותים.

תכניות אחרות, התמקדו בפיתוח דרכי עבודה מתואמות בין סוכנויות השירות השונות ביישוב. חמש תכניות עוסקות באופן ממוקד בתיאום השירותים להגנת הילד: תכנית לפיתוח מערך עבודה ביישובי בתחום הגנת הילד; תכנית להסדרת עבודתם של פקידי הסעד לחוק הנוער, וקשריהם עם עובדים סוציאליים אחרים ועם שירותים אחרים בקהילה; תכנית העוסקת בפיתוח מודל עירוני מתואם להעברת מידע ותיאום בין שירותי רווחה, בריאות וחינוך, ביחס לילדים בסיכון גבוה; תכנית העוסקת בשדרוג העבודה בוועדות תכנון טיפול והערכה, שהן ועדות בין מקצועיות לקביעת תכניות טיפול מתואמות לילדים בסיכון ומשפחותיהם; מודל למתן שירות כולל, רב-מקצועי ומתואם לילדים נפגעי התעללות והזנחה, שעניינם נמצא בחקירה פלילית. ניתן לכלול במסגרת זו גם את הפרויקט לליווי ילדים קורבנות עבירה, המכוון לסייע לילדים אלה לקבל טיפול מתואם.

תכניות נוספות עוסקות במתן טיפול מתואם בתחומים אחרים: תכנית המכוונת לפתח מערך עבודה מתואם לטיפול בבני נוער עולים המצויים במצבי סיכון; תכנית המכוונת לפתח מערך רשותי שיאפשר בניית סביבה בטיחותית לילדים, ותכנית המכוונת לפתח מערך מתואם של מאמצים עירוניים לקידום אורח חיים בריא בקרב ילדים.

כפי שתואר, עבודה על היבט התיאום נעשתה גם לגבי ילדים עם צרכים מיוחדים, תוך ניסיון לפתח מודלים המספקים שירות מקיף לילדים אלה ולמשפחותיהם, יצירת שיתופי פעולה בין מגוון המשדדים והארגונים הוולונטריים המעורבים בהספקת שירותים בתחום, ופיתוח מודלים של שירותים שיספקו שירות הולם לאוכלוסייה קטנה ומפוזרת, תוך שמירה על כדאיות כלכלית.

4.7 תכניות קהילתיות כוללניות

תכניות קהילתיות כוללניות הן אחת הדרכים להתמודדות עם מצוקות קשות של קהילות. מדובר ביוזמות רב-שנתיות המופעלות באזורים (שכונה, עיר, מחוז) המאופיינים בהידרדרות פיזית וכלכלית, הדרה חברתית וחולשה פוליטית. המובילים והמשתתפים שואפים לשפר את מצב הקהילה ורווחת היחידים והמשפחות על-ידי יישום עקרונות של תפיסה כוללת ובניית כוחות הקהילה. תכניות אלה, בדרך כלל, מקצות לקהילה סכום כסף לפיתוח שירותים והתערבויות, אך שואפות במקביל גם לפתח ולחזק מנגנונים של מנהיגות קהילתית, לקדם שיתוף פעולה ואיגום משאבים בין סוכנויות שירות שונות, ובינן לבין גורמים וולונטריים ועסקיים, ולבנות כוחות קהילתיים שיאפשרו לקהילה לדאוג לצרכיה.

בחמש השנים האחרונות נעשו מאמצים מוגברים לפתח מודלים לעבודה יישובית או שכונתית, שישלבו בתוכם את שני העקרונות המרכזיים של יוזמות קהילתיות כוללניות: שותפות בין סוכנויות השירות השונות בתכנון השירותים ובהפעלתם, ושותפות בין אנשי המקצוע לתושבים ולארגונים אזרחיים.

בשנים אלו הייתה "אשלים" שותפה לפיתוח, למימון ולהפעלה של 7 תכניות שונות, הכוללות שני מרכיבים אלה. התכניות נבדלות ביניהן באוכלוסיית היעד, במידה בה הן שמות דגש על פיתוח הקהילה לעומת פיתוח שירותים, בתחומי הידע והמיומנויות שהתכנית ביקשה לשים עליהם דגש ובמידת המעורבות של "אשלים" בפעילות ביישוב. תכניות אלה הן: תכנית שמטרתה לקדם ילדים בסיכון ומשפחות במצוקה, תוך הפיכת בית-הספר ומשפחות התלמידים ל"קהילה תומכת" המספקת מענה לצרכים; תכנית השמה דגש על קביעת מטרות לאיכות חיים של יישובים על פי הצרכים המקומיים ותוך שיתוף התושבים, ועל בדיקת הצלחות התכנית על סמך מדדים ברורים; תכנית שביקשה לפתח מערך מענים שיסייע במניעת הידרדרותם של בני נוער עולים למצבי סיכון, תוך שיתוף ושותפות בני הנוער והוריהם משלב התכנון ועד הפעלת התכניות; תכנית שבמסגרתה ניתן סיוע לקהילות על מנת שיוכלו לאמוד את הצרכים של אוכלוסיית ההורים והילדים בגיל הרך, לתכנן מענים בעבורם ולהתנסות בתכנון ובהפעלה של המענים האלה, תוך שותפות מלאה עם הורי הילדים, חברי הקהילה והארגונים השונים האמונים על מתן שירותים לאוכלוסייה זו; ותכנית שמטרתה לפתח ולהפעיל תכנית בתחום אוריינות ושפה לילדים יוצאי קווקז בגיל הרך, לתת תמיכה והעשרה להורים על מנת לסייע להם במשימת גידול הילדים הצעירים בחברה הישראלית, ולהטמיע גישה רגישת תרבות בקרב אנשי המקצוע.

שתי תכניות דגל שעדיין נמצאות בשלבי הפעלה הן שותפות ECHAD (אחד) שנועדה לתמוך בילדים בגיל הרך (מגיל לידה ועד גיל 5) ובמשפחותיהם באוכלוסייה הערבית בישראל באמצעות פיתוח מגוון תכניות, תוך עידוד שיתופי פעולה מקומיים ואיגום משאבים בין ארגונים ובעלי תפקידים ברשות; ותכנית "מוטב יחדיו". תכנית זו נתפסת על-ידי "אשלים" כמהלך אסטרטגי ומקצועי שמטרתו לחולל שינוי כוללני במצבם של ילדים ובני נוער בסיכון במרחב גיאוגרפי מוגדר (שכונה/יישוב). בתכנית זו מבקשת "אשלים" לרתום את הידע והניסיון שהצטברו בשנות פעילותה לטובת ייזום והפעלה של מענים בעבור ילדים, בני נוער ומשפחות. התכנית מופעלת כיום ב-6 יישובים עם כוונות להתרחב ליישובים נוספים.

כפי שניתן לראות, התכניות התמקדו באוכלוסיות חלשות, בהן אוכלוסיות בפריפריה, יישובים ערביים ויישובים בהם אוכלוסייה גדולה של עולים חדשים. כל אחת מהתכניות פעלה ב-3-6 יישובים, בסך-הכל חיים ביישובים אלה כ-50,000 ילדים. ב-6 מהתכניות היו שותפים במימון משרדי ממשלה, ובראשם משרד הרווחה, משרד החינוך והמשרד לקליטת עלייה. גם ארגונים לא ממשלתיים היו שותפים במימון חלק מהתכניות. התקציב הכולל של תכניות אלה הוא כ-\$11,000,000 (ממוצע של כ-\$1,600,000 לתכנית), מתוכם מומנו 48% על-ידי השותפים השונים.

4.8 התערבויות עם אוכלוסיות מיוחדות

מספר תכניות ש"אשלים" פיתחה, מיועדות לאוכלוסיות ספציפיות הזקוקות להתייחסות מיוחדת. שלוש הבולטות בהן הן אוכלוסיית העולים החדשים, האוכלוסייה הערבית והאוכלוסייה החרדית. נתונים המתייחסים לילדים ובני נוער בסיכון או במצבי סיכון מצביעים על כך שעוני נפוץ יותר בקרב משפחות ערביות, עולות חדשות וחרדיות; מצבי סיכון, כגון עבריינות, אלימות שימוש בסמים וצריכת אלכוהול, שכיחים יותר בקרב בני נוער מהאוכלוסייה הערבית והבדואית ובקרב עולים מאתיופיה מאשר בקבוצות אחרות באוכלוסייה; מחקרים בתחום החינוך מצביעים על שיעורי נשירה וניתוק גבוהים במיוחד בקרב עולים, ערבים וחרדים⁵; ועל הישגים לימודיים נמוכים של ילדים יוצאי אתיופיה בהשוואה לוותיקים בני גילם (משרד ראש הממשלה, 2006). נתונים המתייחסים לתחום הבריאות מצביעים על כך שילדים חרדים חשופים יותר להשמנת-יתר, חולים יותר במחלות זיהומיות וילדים בגיל הרך נוטים יותר להיות מעורבים בתאונות מחוץ לבית. צרכים רבים יותר בתחום הבריאות נמצאו גם בקרב ילדים ערבים בגיל הרך (שהם-ורדי ובלמקר, 2003). נתונים המתייחסים לבני נוער ערבים מצביעים על מצב בריאותי ונפשי פחות טוב לעומת בני נוער יהודים (ציונית ואחרים, 2007).

מהספרות המחקרית עולה כי בעיה מרכזית ביחס לאוכלוסיות מקבוצות תרבותיות שונות הוא היקף נמוך של צריכת שירותים, למרות שדווקא בקרב אוכלוסיות אלה יש צרכים רבים יותר. עובדה זו מוסברת, בין היתר, במגבלות של מערכת השירותים, כגון אי-נגישות או התאמה של השירות לאוכלוסיות אלה מבחינת מקום הפעילות, זמן הפעילות ותוכנה, או בשל קיומה של סטיגמה שלילית בקרב האוכלוסייה לגבי השירות ולקוחותיו; חוסר בידע ומיומנות של מערכות השירותים כיצד לעבוד עם אוכלוסיות אלה (סבר, 2001; שמש, 2004; כהן נבות ואחרים, 2001; Sulimani, 2002); חוסר מודעות של האוכלוסייה לגבי חשיבות השירות. תפיסת העבודה רגישת התרבות מניחה שככל ששירות יקח בחשבון בתכנון ובדרך ההפעלה גם מאפיינים מרכזיים של האוכלוסייה לה מעוניינים לתת את השירות (Pasick et al., 1996; Brown et al., 2002), כך יקל עליו לסייע לאוכלוסייה ולתת מענה לצרכים המרכזיים שלה.

בעבודתה של "אשלים" בתחום זה, ננקטו שלוש אסטרטגיות עבודה מרכזיות, הנובעות מעקרונות עבודה רגישת תרבות: הכשרת אנשי מקצוע בדרכי עבודה עם האוכלוסייה, הנגשת שירותים, ומתן תשומות ישירות לאוכלוסייה (הורים ובני נוער) בתחומי הצורך.

בלוח 6 מוצגת חלוקת התכניות לפי אוכלוסיית היעד ואסטרטגיית הפעולה.

⁵ ראו, למשל, מחקרי הערכה של פרויקט PACT, שנים נבחרות: מאירס-גיוינט-מכון ברוקדייל, ירושלים.

לוח 6: תכניות לאוכלוסיות מיוחדות, לפי אסטרטגיית פעולה וסוג האוכלוסייה

סך-הכל	עולים	אוכלוסייה ערבית	אוכלוסייה חרדית
31	13	15	3
15	4	10	1
4	1	2	1
6	3	2	1
6	5	1	

1. חמש-עשרה תכניות (10 מתוכן באוכלוסייה הערבית) עסקו **בהכשרת אנשי מקצוע** בארבעה תחומים מרכזיים:

- **העלאת מודעות לאיתור צרכים בקרב אוכלוסיות היעד**: שלוש תכניות עסקו בתחום זה, שתיים מהן בתחום של סיכון התפתחותי ואחת בתחום של פגיעה מינית.

- **חיזוק ידע ומיומנויות בתחומים בהם יש צרכים רבים באוכלוסיות היעד**: בתחום זה נכללות בעיקר תכניות לצוותים חינוכיים (5 תכניות), שעסקו בהכשרת צוותים חינוכיים לקדם מיומנויות שפה ואוריינות בקרב ילדים צעירים והוריהם, ותכניות המכשירות מורים לטפל באופן יעיל בצורכיהם של תלמידים תת-משיגים ובסיכון.

- **פיתוח דרכי תקשורת עם האוכלוסייה ויצירת היכרות עם התרבות**: 4 תכניות עסקו בתחום זה, והכשירו צוותי תחנות לבריאות המשפחה, גננות, מורים ואנשי מקצוע אחרים בבניית אפיקי תקשורת אפקטיביים בין משפחות לבין נותני השירותים. ניתן לכלול בתחום זה גם את תכנית קבוצות דיון משפחתיות, שאינה מיועדת לאוכלוסייה ספציפית, אך נתפסה כמתאימה במיוחד למשפחות מהאוכלוסייה הערבית ולמשפחות עולות, בשל הדגש שהיא שמה על יצירת אמון ותקשורת בין משפחות של ילדים בסיכון לבין אנשי מקצוע ועל שיתוף המשפחה המורחבת והקהילה במציאת פתרונות בעבור ילדים בסיכון ומשפחותיהם.

- **פיתוח מנהיגות מקצועית מקרב האוכלוסייה**: שלוש תכניות באוכלוסייה הערבית נועדו לפתח אנשי מקצוע מתחומי רווחה, חינוך ובריאות להיות מנהיגים מקצועיים ברמה היישובית, האזורית והארצית, ולהכשיר אנשי מקצוע לתכנן ליזום תכניות לילדים ונוער בסיכון, בשיתוף השירותים החברתיים.

בסך-הכל נחשפו לתכניות אלה כ-2,800 אנשי מקצוע.

2. ארבע תכניות התמקדו **בהנגשת שירותים** לאוכלוסיות שונות, באמצעים של התאמה למנהגים ואורחות חיים (תכנית "הדרכה וטיפול באמצעות טלמדיה לפעוטות בסיכון" בחברה החרדית), הנגשה פיזית של שירותים, בתכנית שהכשירה מדריכות פרה-מקצועיות מהקהילה הבדווית להקמת פעוטונים נגישים במרכזי אוכלוסייה; והנגשת התכנים והשפה, במרכזים לנוער מנותק לאוכלוסייה הערבית ולאוכלוסייה דוברת אנגלית. ניתן לשייך לתחום זה גם את מרכזי ילדים-הורים הנייד, המכוון לענות על צורכיהם של תושבים ביישובים קטנים ומרוחקים, והופעל בין היתר באזור צפון הארץ על מנת לשרת אוכלוסייה ערבית.

3. 12 תכניות התמקדו **במתן תשומות ישירות** למשפחות ולבני נוער, כמענה לצרכים המוגברים שלהם:

- **תשומות ישירות להורים ומשפחות:** בסיוע למשפחות התמקדו התכניות בשלושה תחומים עיקריים: סיוע בהשתלבות בחברה לעולים חדשים (3 תכניות), סיוע בהבנת תפקיד ההורה בחברה והקניית מיומנויות הורות (5 תכניות), ותמיכה למשפחות בשל תנאי החיים הקשים שלהן (תכנית אחת).

- **תשומות ישירות לבני נוער:** 6 תכניות מספקות תמיכה ישירה לבני נוער, רובם עולים חדשים ומיעוטם מהאוכלוסייה הערבית. תכניות אלה עוסקות בעיקר במתן סיוע ושילוב לימודי ובשילוב חברתי. מערך כולל לשילוב לימודי ולשיפור השילוב החברתי, הוקם ב-2 תכניות המיועדות לעולים.

בתקופת מעורבותה של "אשלים" בפיתוח התכניות, הפעלתן ומימונן, נחשפו לתכניות בסך-הכל כ-2,500 הורים, מעל מחצית מהם (56%) באוכלוסייה הערבית, 28% באוכלוסיית העולים, והיתר (16%) מקרב האוכלוסייה החרדית. מספר בני הנוער שקיבלו תשומות ישירות עומד על כ-6,300; הרוב המכריע, כאמור, בתכניות המיועדות לעולים.

מבחינת התכניות כמכלול עולה כי בתכניות המכוונות לאוכלוסיות מיוחדות הושקעו כ-\$18,000,000. מרבית התקציב הושקע בתשומות ישירות לאוכלוסייה: למשפחות (29%) ולבני נוער (26%); בנוסף, 14% מהתקציב הושקע בהנגשת שירותים לאוכלוסייה. נתח של 31% מהתקציב הושקע בהכשרת אנשי מקצוע.

התכניות המיועדות לעולים תופסות נתח של שני-שלישים מהתקציב, נתח של רבע מהתקציב הוקדש לתכניות המיועדות לאוכלוסייה הערבית, ונתח של 8% לתכניות בעבור האוכלוסייה החרדית.

4.9 פעולות מכוונות לפיתוח והפצת ידע

פעולותיה של "אשלים", מעצם טיבן, הן פעולות המכוונות לפיתוח ידע מקצועי יישומי ולהפצתו. עם זאת, בחלק מפעילותה עסקה "אשלים" באופן מכוון בפיתוח והפצה של ידע בתחומים שונים ובאסטרטגיות שונות:

1. אחת האסטרטגיות היא הפצת ידע לאנשי מקצוע ולציבור הרחב, באמצעות מיסוד ההוצאה לאור וקידום **הכתיבה, העריכה וההפקה** של מספר רב של ספרים, חוברות, פרסומים ותדריכים, במגוון תחומים, כגון פגיעה והתעללות בילדים, הנחיית קבוצות ומידע למשפחות בסיכון בנושא גידול תינוקות. בנוסף, תמכה "אשלים" בהכנה ובהפצה של השנתון הסטטיסטי "ילדים בישראל", המסמך היחיד המספק מדי שנה נתונים מקיפים על מצבם של ילדים בישראל; ובניידות לזכויות הילד, המגיעות לבתי-ספר ולפנימיות במטרה להעלות מודעות לזכויות ילדים ולהתמודדות עם מצבי סיכון. חלק מפעולות אלה לוו גם בהפקת ימי עיון בנושאים שונים, שמטרתם לחשוף את הידע בפני מספר רב של אנשי מקצוע ולקדם דיון מקצועי וציבורי בנושאים אלה.

2. אסטרטגיה שנייה היא **מתן הכשרות** לאנשי מקצוע. בנוסף להכשרות שניתנו במסגרת התכניות (כגון בתכניות הפסיכו-חינוכיות), הפעילה "אשלים" מגוון רחב של הכשרות לאנשי מקצוע (מתחומי הרווחה, החינוך והבריאות), רבות מהן בנושאי התעללות והזנחה, תוך התמקדות באיתור ילדים

בסיכון ובהבטחת זכויותיהם. בנוסף, עסקה "אשלים" בפיתוח מומחיות חדשה בקרב מטפלים בילדים ובבני הנוער נפגעי התעללות. תחום עיסוק נוסף הוא הכשרת אנשי מקצוע בנושא הורות ובנושא הגיל הרך. הקמת מיד"א, מרכז הידע והלמידה של "אשלים", מהווה תשתית המאפשרת המשך פיתוח והפצה של ידע ומיומנויות, בעיקר בתחום העבודה עם הורים, למספר רב של אנשי מקצוע, מתחומי הרווחה, החינוך ועוד.

3. שתי תכניות נוספות עוסקות במתן מיומנויות כלליות לאנשי מקצוע - פיתוח מיומנויות סטודנטים לעבודה סוציאלית ועובדים סוציאליים לביצוע הערכות להתערבויות, ופיתוח מיומנויות הדרכה וכישורי הנחיה לאנשי מקצוע המנחים סטודנטים בעבודה מעשית.

4. דרך נוספת לפיתוח והפצה של ידע מקצועי היא **פיתוח קשרי למידה בין אנשי מקצוע שונים**. ארבע תכניות מכוונות לתהליך של למידה ארגונית ושיתוף ידע בין אנשי מקצוע: "הקמת קהילות ידע אלקטרוניות", עידוד תהליכים של למידה ושיתוף ידע בארגוני רווחה; "חילופין מקצועיים עם פדרציית ניו-יורק", שיתוף ידע בין אנשי מקצוע ישראלים ואנשי מקצוע מסוכנויות בניו יורק; "קורס שותפויות לבכירים למען ילדים ונוער בסיכון", המיועד לבעלי תפקידים בכירים במשרדי הממשלה, ומכוון לקדם שיתופי פעולה בין הגופים הפועלים בזירת ילדים ונוער בסיכון; ו"עמיתי אשלים", תכנית המכוונת לתמוך בהמשגה ובהפצה של הניסיון הנצבר על-ידי אנשי מקצוע.

5. השלכות הפעילות על מערך השירותים

מטרה מרכזית של פעילות "אשלים" היא הכנסת שינויים במדיניות ובדרכי הפעולה כלפי ילדים בסיכון. לכן, סוגיה מרכזית בבחינת פעילותה היא המידה בה הצליחה "אשלים" להטמיע את המודלים ודרכי העבודה שיזמה בכל אחד מהתחומים, ועד כמה הייתה שותפה למהלכים מרכזיים של שינוי במדיניות כלפי ילדים בסיכון בתקופת פעילותה. לשם כך, נבחן מספר ממדים:

1. המידה בה פעולות "אשלים" הביאו למערכת השירותים עקרונות, גישות ודרכי עבודה חדשניים, והמידה בה ניתן לעמוד על הטמעתם.

2. היקף ההפצה והמיסוד של תכניות ומודלים שפותחו (לאחר סיום תקופת מעורבותה של "אשלים").

3. המידה והאופנים בהם הייתה "אשלים" מעורבת במהלכי מדיניות מרכזיים.

5.1 החדרה של עקרונות, גישות ודרכי עבודה חדשניים

שדה פעילות מרכזי של "אשלים", בכל התחומים, הוא פיתוח והחדרה של דרכי עבודה המבוססות על גישות ועקרונות מקצועיים עדכניים:

בעבודה עם הורים היוותה פעילותה של "אשלים" בעבור מערכת השירותים שדה מרכזי להתנסות בגישות חדשות. תכניות שונות תרמו להצטברות הניסיון בעבודה עם אוכלוסיות הורים, בכלל, ועם כאלה שלא נחשפו קודם לתכניות מסוג זה, בפרט (כגון אבות מובטלים, או אמהות בדואיות), ובפיתוח מענים חדשניים (כמו שימוש בהסרטה וידאו). קשה לעמוד על היקף ההטמעה של גישות אלה, אך נתונים על השירותים שהמחלקות לשירותים חברתיים מספקות ברחבי הארץ מצביעים על כך שתוספת המשאבים לשירותים מבוססי קהילה (במסגרת מדיניות "עם הפנים לקהילה") נוצלה להכפלה של היקף העבודה עם הורים לילדים בסיכון בין השנים 2004-2006 (דולב ואחרים, 2008).

עבודת הפיתוח שנעשתה ב"אשלים" מגדילה את סל דרכי ההתערבות ומאפשרת לאנשי המקצוע לבחור בדרכי עבודה שפותחו ונוסו.

בתכניות התערבויות הפסיכו-חינוכיות, "אשלים" מילאה תפקיד ייחודי בכך שהיא מכוונת את פעילותה לתלמידים בעלי צרכים רבים ומורכבים במיוחד, והיא הגדירה לעצמה תפקיד ברור כגורם שמפתח ומפיץ ידע ביחס לעבודה יעילה עם התלמידים והוריהם. יש עדויות לכך שעקרונות העבודה של המודלים שפותחו על-ידי "אשלים" בראשית דרכה בתחום החינוך זוכים לתמיכה גוברת והולכת בעבודת בתי-הספר וגורמים אחרים הפועלים במערכת החינוך. דוגמאות בולטות לכך הן ההכרה בחשיבות של עבודת צוות, התייחסות לצרכים הרגשיים והחברתיים של התלמידים, הרחבת תפקיד המורים, עבודה עם הורי התלמידים בסיכון, שיתוף פעולה עם שירותי הקהילה ועוד. עקרונות עבודה אלה זכו לגיבוש ותמיכה נרחבת בדוח של ועדת הכנסת המיוחדת לעניין הנשירה מבתי-הספר (2002) והם אומצו על-ידי ועדת המשנה של ועדת דוברת בעניין הנשירה ונוער מנותק. סקר ארצי שנערך לאחרונה מלמד כי רבים מהמורים בבתי-הספר היסודיים ובחטיבות הביניים מודעים לעקרונות הפעולה האלה והם זוכים ליישום בעבודת חלק מבתי-הספר (כהן-נבות ואחרים, עומד להתפרסם).

בתחום **החוץ-ביתי** הייתה "אשלים" חלוצה בפיתוח מודלים המבססים רצף שירותים בין הקהילה לפנימייה, ובהתנסות בעבודה עם הורים לילדים בפנימיות. תכניות אלה לוו בתיעוד והן משמשות בסיס להדרכת ולהכשרת עובדי רווחה בפנימיות ובקהילות. גם בתחום המעבר לבגרות של בוגרי פנימיות מהווה עבודתה של "אשלים", שהיא רק בתחילת דרכה, כניסה לסוגיה המעסיקה את מערכת השירותים, ושקודם לכן לא זכתה להתייחסות.

בעבודה עם **בני נוער** הציגה "אשלים" מגוון של תכניות המבוססות על גישות חדשניות השמות דגש על התפתחות חיובית של בני נוער, והמכוונות לספק לבני נוער מסלולי התפתחות חיוביים, עם דגש על פיתוח כישורי חיים שיאפשרו מעבר הולם לבגרות. בנוסף, הייתה "אשלים" שותפה בפיתוח מגוון מודלים חדשניים של מסגרות סיוע ותמיכה לבני נוער, הן כאלה המנותקים ממסגרות והן כאלה הנמצאים במסגרות, אך מצויים במצבים שונים של סיכון ומצוקה.

בהתערבויות עם ילדים עם צרכים מיוחדים ומשפחותיהם הפנתה "אשלים" תשומת לב לנושא הפגיעות בילדים עם צרכים מיוחדים, ולצורך לפעול בצורה משולבת על מנת למנוע פגיעות כאלה – באמצעות פעילות בקרב הילדים עצמם, ילדים אחרים, משפחות הילדים ואנשי מקצוע. בנוסף, חלק מהתכניות שפותחו מספקות מענה ייחודי לצורכיהם של ילדים עם צרכים מיוחדים ושל משפחותיהם, שלא היה קיים קודם לכן, בהן תכנית המאפשרת לילדים בגילאי לידה עד 3 לשהות במעונות רגילים בקהילה, תוך מתן תמיכה באמצעות סיעת וטיפולים פרה-רפואיים במעון, תכנית המספקת שירותי נופשון במסגרת משפחה מארחת (לעומת נופשון בתנאי מוסד) בקהילה לילדים עם נכויות ממשפחות חרדיות, ומרכז הפועל כנופשון בסופי שבוע וכתכנית לשירותי פנאי במהלך השבוע.

5.2 היקף ההפצה והמיסוד של תכניות ומודלים שפותחו

מרבית התכניות של "אשלים" פותחו באופן ניסיוני, במספר קטן של יישובים או מסגרות. אחת הדרכים לבחון את השלכות הפעילות היא לבדוק עד כמה התכניות המשיכו לפעול, לאחר סיום מעורבותה של "אשלים", הן באותם יישובים או מסגרות בהן פעלו בתקופת הפיתוח, והן ביישובים או מסגרות נוספים. היבט נוסף וחשוב של הפצה הוא המידה בה התכניות ודרכי העבודה אומצו על-ידי גורמים ממשלתיים, בדרכים שונות, ובהן מתן תמיכה כספית ומקצועית להמשך פיתוח והפצת המודל לאחר יציאת "אשלים"; הכנסת התכנית לסל התכניות של משרד מסוים (כלומר, מתן אפשרות להשתמש בכספי המשרד על מנת לממן את הפעלת התכנית); הכרה בתכנית הכשרה כתכנית מובילה לאנשי מקצוע.

עבודה עם הורים: מתוך 14 תכניות ש"אשלים" כבר אינה מעורבת בהן, 7 ממשיכות לפעול במלואן ו-5 באופן חלקי (כלומר, חלק מהעקרונות ממשיכים להיות מיושמים), ו-2 הופסקו. תכנית מרכזית שזכתה להפצה רחבה יחסית היא "מרכזי ילדים-הורים", מודל הפועל בכ-40 רשויות מקומיות, מתוך 250. תכנית זו גם הוכנסה כחלק מסל השירותים שהשירות לילד ולנוער במשרד הרווחה מאפשר למחלקות הרווחה המקומיות להציע למטופליהן. במשך מספר שנים המשרד תמך כספית בהפצת המודל. כיום, לא ניתן מימון מיוחד לתכנית, וכל רשות מקומית רשאית להפעיל את המודל ולממנו מהתקציב שמעביר אליה המשרד; עם זאת, מכיוון שמדובר בשירות יקר, רק רשויות מעטות בוחרות להפעילו. כמו-כן, משרד הרווחה מפתח מודלים דומים של מרכזים המיועדים לילדים בגיל הרך ולמתבגרים, ומרכזי נייד (בשותפות "אשלים"), המיועד לשרת אזורים בהם יש מספר יישובים קטנים עם קשיי נגישות. תכנית "דרור", תכנית "משפחות" ותכנית "קד"ם" (קבוצות דיון משפחתיות) מוצעות אף הן כחלק מסל השירותים של משרד הרווחה. לתכניות אלה לא ניתן אמנם באף אחד מהשלבים מימון מיוחד, אך רשויות מקומיות יכולות להפעילן בעזרת תקציבים המועברים ממשרד הרווחה, ובעתיד הקרוב, גם באמצעות התקציבים שיתווספו למערכת במסגרת התכנית הלאומית לילדים ולנוער (ראו פירוט בהמשך). במסגרת סל השירותים המוצע לרשויות מקומיות במסגרת התכנית הלאומית נכללות גם חמש תכניות הדרכה נוספות להורים. עם זאת, מרבית התכניות האלה אינן מופעלות כיום בתפוצה רחבה.

התערבויות פסיכו-חינוכיות: האסטרטגיה המרכזית שאומצה היא חיזוק הפעילות באמצעות הכשרות לצוותים, כך שקיימת ציפייה שעקרונות הפעולה שהתכנית הטמיעה ימשיכו לפעול גם לאחר סיום ההתערבות החיצונית. ממצאי מחקר על המשכיות תכנית "הסביבה החינוכית החדשה" בבתי-הספר בהם בוצעה (כשנתיים לאחר סיום מעורבות "אשלים") מעידים שבבתי-ספר בהם יישום התכנית היה מלא, הייתה המשכיות של הפעילות לפי גישת התכנית בעבודה השוטפת של בתי-הספר (כהן-נבות ולבנדה, 2003). תכנית זו הופצה למספר רב יחסית של בתי-ספר (כ-100), עם זאת, לא ברור אלו ממרכיביה ממשיכים להתקיים כיום, מספר שנים לאחר סיום מעורבות "אשלים".

שלוש תכניות מובילות: "מל"א" (תכנית סיוע לחטיבות ביניים ליצור מרחב למידה מותאם לתלמידים בסיכון גבוה), "מבטים" (תכנית להרחבת יכולות של גנות לאיתור ועבודה עם ילדים בסיכון) ו"מעגן" (מערך תומך בגנים לסיוע באיתור והפנייה מוקדמת של ילדים לטיפול), הופצו בהיקף רחב יחסית, של

כמה עשרות מסגרות כל אחת. מרבית התכניות האחרות לא הופצו אל מוסדות חינוך מעבר לאלה בהן התקיים שלב הניסוי והפיתוח, ולא ברור עד כמה דרכי העבודה מוטמעות וממשיכות לפעול במסגרות בהן התקיים התהליך. כיום "אשלים" עדיין מעורבת בפיתוח או בהמשך הפעלה של 12 תכניות, תוך מעבר מדגש על מודלים שמיושמים בתוך המוסד החינוכי אל מודלים של התערבויות שמתבצעות ברמה של היישוב כולו, או עם אנשי מקצוע מיישובים רבים. מעבר זה משקף ניסיון "למנף" את הלמידה מההתערבויות אל ציבור אנשי החינוך ברמה הארצית, אך מוקדם עדיין לומר עד כמה ניסיון זה אכן תורם להפצה והטמעה נרחבים יותר של עקרונות הגישה.

משרד החינוך, על אגפיו השונים (אגף שח"ר, המחלקה לביקור סדיר, האגף לחינוך קדם-יסודי), תומך בהפצה של תכניות מרכזיות (מעגן, מבטים, מרח"ב, מל"א), והן גם נכללות בסל התכניות של התכנית הלאומית לילדים ובני נוער בסיכון (המתחילה לפעול בשנת 2008). בנוסף, התכנית להכשרת יועצים חינוכיים, הכוללת את העקרונות המרכזיים של הגישה הפסיכו-חינוכית, קיבלה הכרה של השירות הפסיכולוגי חינוכי, ונמצאת בשלבי מיסוד כאשר יועצים חינוכיים ישתלבו בתכנית ההתמחות הדו-שנתית משנת עבודתם הרביעית, כחלק ממסלול הקידום המקצועי; והמועצה הישראלית להשכלה גבוהה הכירה בתפיסה החינוכית שפותחה בתכניות "אשלים" כתחום אקדמי, עובדה המאפשרת למוסדות אקדמיים להציע לסטודנטים מסלולי לימוד מיוחדים העוסקים בעבודה עם תלמידים בסיכון. "אשלים" משתפת פעולה עם שני מוסדות להכשרת מורים בבניית תכניות לימודים בנושא זה.

התערבויות בשירותים חוץ-ביתיים: שני המודלים החדשים שפותחו, המכוונים להבטחת רצף בין שירותי הפנימייה והקהילה ושמים דגש על עבודה עם הורים (פנימיות קהילתיות ופנימיות יום) זכו להפצה רחבה יחסית. כיום פועלות בארץ 12 פנימיות במתכונת של פנימייה קהילתית, ו-15 פנימיות יום. בפנימיות יום שוהים כ-5% מכלל הילדים המסודרים מחוץ לביתם. שירות זה זכה לפופולריות מיוחדת ביישובים הערביים (שבאופן מסורתי מיעטו להוציא ילדים לסידורים חוץ-ביתיים), בהם הוקמו בשנים האחרונות 5 פנימיות יום, המשרתות כ-150 ילדים. מודלים אלה הוכנסו לסל השירותים של משרד הרווחה, וממומנים כיום באופן בלעדי באמצעות התקציב שהמשרד מעביר לרשויות המקומיות. עם זאת, היקף הפנימיות הפועלות במתכונת זו, והיקף הילדים הנהנים מהן, עדיין קטן, כשאחת הסיבות לכך היא כנראה העלות הגבוהה והמאמצים הכרוכים בהפעלת המודלים החדשים, והעובדה שמימנם בא מתקציב המסגרות החוץ-ביתיות, ולא ניתן לממן מכספים המיועדים לשירותים בקהילה. בתחום האלטרנטיבות לסידור המוסדי, ובפרט בתחום האומנה, לא הצליחה "אשלים" בהטמעת מודל עבודה הכולל עבודה משותפת של שירותי הקהילה, ההורים האומנים וההורים הביולוגיים. עם זאת, חברה "אשלים" למהלך המרכזי של שדרוג מערך האומנה הארצי, תוך ניסיון להטמיע את עקרונות העבודה שפותחו במודל הניסיוני, כחלק משגרת העבודה של עובדי האומנה בארץ. חמש תכניות נוספות בתחום החוץ-ביתי ממשיכות לפעול בהיקף מצומצם, וחלק מתכניות ההכשרה לצוותי פנימיות ממשיכות לפעול על בסיס מתחדש.

התערבויות עם בני נוער: כמחצית מבין 34 התכניות, ובהן התכניות המרכזיות שפיתחו מודלים חדשים של שירותים, עדיין בשלב מעורבות "אשלים" או בשלב של תכניות המשך, וטרם ניתן לעמוד על מידת הפצתן; פעילותן של 4 תכניות הופסקה, ו-11 תכניות מופעלות כיום על-ידי גורמים אחרים,

רובן על-ידי גורמים לא ממשלתיים (לעתים בתמיכה חלקית של משרדי ממשלה) ובאותם אתרים בהן הופעלו בתקופת מעורבות "אשלים". מודל "הפוך על הפוך" (מרכזי תמיכה ומידע לנוער) מופעל ב-12 יישובים. מודלים מרכזיים שפותחו כמענה לצרכים רב-תחומיים של בני נוער (מרכז לנוער "עד"י", מרכז יום רב-תחומי לנוער מנותק "מית"ר") נכללים בספר התכניות של התכנית הלאומית לילדים ובני נוער בסיכון, יחד עם מספר תכניות אחרות העוסקות ביזמות תעסוקתית ובחיזוק כישורים אישיים של בני נוער, אך, כאמור, רובן מופעלות באתרים מועטים. תכנית "קד"ם לנוער עובר חוק" (קבוצות דיון משפחתיות כתחליף להליך פלילי), הפכה לתכנית המופעלת ונתמכת על-ידי משרדי הממשלה המעורבים בה (משרד הרווחה, משרד המשפטים, המשרד לביטחון פנים).

התערבויות עם ילדים בעלי צרכים מיוחדים ומשפחותיהם: כמחצית התכניות הן עדיין בשלב מעורבות "אשלים"; 12 תכניות פועלות כיום באחריות גורמים אחרים לאחר יציאת "אשלים". התכנית המרכזית שזכתה למיסוד היא "מסיכון לסיכוי" (דגם של שילוב ילדים עם מוגבלויות במעונות רגילים). התכנית, שמחקר הערכה העלה שיש לה כדאיות כלכלית ביחס למודלים אחרים של אספקת שירותים לילדים עם צרכים מיוחדים בגיל הרך (מנדלר ובן-הרוש, 2006), זוכה למימון מטעם משרדי הרווחה והבריאות והוכנסה לסל התכניות של התכנית הלאומית לטיפול בילדים ובני נוער בסיכון. לצידה, הוכנסו לסל התכניות עוד 6 תכניות שונות לתמיכה בילדים, בני נוער ומשפחות של ילדים עם צרכים מיוחדים, 4 מהן אף הופצו למספר רב יחסית של אתרים, בתמיכת משרדי הרווחה והבריאות. אחת התכניות לשילוב ילדים במסגרות חינוך מופעלת על-ידי משרד החינוך, אך אינה מופצת בצורה מובנית אלא על פי יוזמות של בתי-ספר. תכניות אחרות מופעלות באחריות ארגונים. תכנית המכוונת להקנות דרכי עבודה להתמודדות עם ילדים בעלי ADHD לא הופצה באופן נרחב, אך "אשלים" יחד עם מאיירס-גיוינט-מכון ברוקדייל הוציאה חוברת שמטרתה לאפשר לבתי-הספר להפעיל את התכנית באופן עצמאי, והתקיים כנס עם כלל יועצי בתי-הספר על מנת להציג את התכנית. כיום, נראה שיש נכונות מצד משרד החינוך לבחון אם ניתן להכניס את התכנית לבתי-הספר ולהפיץ אותה.

תכנון ותיאום במערכי עבודה מקומיים: בנושא זה התמקדה "אשלים" בפיתוח מודלים של עבודה בין שירותית, תיאום טיפול ותכנון שיטתי של הקצאת משאבים. מודל "קהילה 2000", במסגרתו פותחו דרכים לתכנון והקצאה מחודשת של משאבי השירות לילד ולנוער במשרד הרווחה (דולב ואחרים, 2007), ואף שודרגו דרכי העבודה בוועדות תכנון טיפול והערכה, זוכה להפצה ארצית במסגרת מדיניות "עם הפנים לקהילה" והרפורמה בוועדות תכנון טיפול והערכה, שמוביל משרד הרווחה. המודל שפותח אומץ כבסיס להקצאת המשאבים במסגרת התכנית הלאומית לילדים ובני נוער בסיכון ובמצוקה. תכנית ליצירת מודל תיאום עירוני בנושא ילדים בסיכון גבוה, נמצאת בשלב המשך של הפצה לרשויות נוספות על מנת לבחון את ישימות המודל; ומרכז ההגנה והאבחון לילדים נפגעי עבירות הוא שירות העומד בפני הרחבה בחסות משרדי הממשלה השונים. לעומת זאת, המודל שכוון לבסס מערך מידע וטיפול מתואם ברשויות מקומיות לבני נוער עולים בסיכון, לא זכה להמשכיות, כשאת הסיבות הייתה אי-הסכמה על מדיניות העברת מידע בין שירותים שונים וקושי בפיתוח ובשימוש שוטף בטכנולוגיות מידע. ראוי לציין, כי מספר יוזמות תיאום נמצאות כיום בתחילתן, ובהן מודל לעבודת הגנת הילד במחלקות לשירותים חברתיים; מודל העבודה המשותף בין שירותי הטיפול לנוער במשרדי החינוך והרווחה; ומערך רב-תחומי לילדים עם אוטיזם ובני משפחותיהם.

יוזמות קהילתיות כוללניות: בשנות פעילותה הייתה "אשלים" מעורבת ב-7 יוזמות קהילתיות כוללניות. שתי יוזמות לא סיימו את תקופת הניסוי בשל קשיי התארגנות ושיתוף פעולה מצד הגורמים העירוניים השונים. ארבע תכניות אחרות פעלו ואף הגיעו להישגים בתחום של חיזוק שיתופי פעולה בין השירותים השונים, חיזוק שותפות תושבים ופיתוח מענים בעבור אוכלוסיית היעד. עם זאת, תכניות אלה לא התרחבו לאתרים נוספים מעבר לשלב הניסוי, ולא ברור אילו מבין ההישגים של התכניות השתמרו לאחר הפסקת התקופה של הפעלת התכניות ביישובים בהן פעלו. שתי יוזמות ("אחד" ו"מוטב יחדיו") נמצאות עדיין בשלב הניסוי, ו"מוטב יחדיו" מתרחבת ליישובים נוספים. למרות הקשיים ביישום של רבות מתכניות אלה אפילו בתקופת הניסוי וחוסר הוודאות ביחס להצלחתן הפוטנציאלית, המשך הפיתוח שלהן זוכה לתמיכה בקרב משרדי ממשלה וגורמים נוספים, והן מלוות בוועדות רב-מקצועיות בהן שותפים נציגי משרדים אלה, ומהוות שדה פעולה מרכזי להתנסות במהלכי תיאום ושיתוף פעולה ברמה המקומית בין משרדי הממשלה ובין סוכנויות שירות לבין תושבים וגורמים מהמגזר השלישי.

5.3 מעורבות במהלכים מרכזיים של שינוי במערך השירותים לילדים בסיכון

כפי שהוצג בפרק השלישי במסמך זה, בתקופת פעילותה של "אשלים" חלו שינויים משמעותיים במדיניות ובדרכי הפעולה של השירותים כלפי ילדים בסיכון בתחומים שונים. חלק מפעילות "אשלים" כוון ישירות לתמיכה ולסיוע לכמה ממהלכים אלה.

שיפור ושדרוג מערך הפנימיות: בתקופת הפעילות של "אשלים" עבר מערך הפנימיות בישראל שינויים משמעותיים, שנבעו מהצטברות של ביקורת מקצועית וציבורית על דרכי הפעולה של מסגרות אלה. "אשלים" הייתה שותפה להיבטים רבים בשינויים אלה. "אשלים" הייתה שותפה מרכזית בחשיבה על דמותו הרצויה של מערך הפנימיות על-ידי כך שנתנה חסות מקצועית ותמכה בעבודתן של שתי ועדות שנועדו לתכנון מערך הפנימיות העתידי: הוועדה לתכנון אסטרטגי של מערך הפנימיות, והוועדה לבחינת תפקידיהם של המדריכים בפנימיות. פיתוח המודלים החדשניים של הפנימיות, תמיכה בתהליכי ההכשרה בפנימיות ולאחרונה, סיוע לשדרוג מערך האומנה, מצטרפים יחד לתרומה משמעותית לעיצוב המדיניות בתחום זה.

תמיכה בפיתוח מדיניות משרד הרווחה לפיתוח שירותים בקהילה וצמצום השימוש בפתרונות חוץ-ביתיים: בתחום זה הייתה "אשלים" שותפה מרכזית בפיתוח ובתמיכה במדיניות, החל בתמיכה בניסוי "קהילה 2000" שהיווה את ההתנסות הראשונה בשימוש בתקציב גמיש ותהליכי תכנון שיטתיים על בסיס מקומי, בפיתוח מודלים של שירותים בקהילה ודרכי עבודה עם הורים כאלטרנטיבות לטיפול חוץ-ביתי, ולבסוף, בתמיכה בהפצת המדיניות בקהילה דרך הכשרת אנשי מקצוע.

חיזוק מעמדם של שירותי בריאות הציבור כגורם מרכזי במערך השירותים לילדים בסיכון והוריהם: "אשלים" הייתה שותפה במהלך של חשיבה ותכנון אסטרטגי על תפקידיהם ומטרותיהם של שירותי בריאות הציבור בקידום בריאותם ורווחתם של ילדים בגיל הרך ומשפחותיהם, ותרמה לחיזוק תפקידן של התחנות לבריאות המשפחה במערך השירותים לילדים בסיכון. זאת, באמצעות עידודן ליזום

תכניות לעבודה עם הורים וילדים בסיכון במסגרת התחנות, עידוד השתתפותן כגורם מרכזי בפורומים יישוביים ובוועדות היגוי לתכניות לילדים בסיכון, ומיצובן כגורם מרכזי באיתור ומניעה של מצבי סיכון בקרב ילדים.

תמיכה בפיתוח נושא **שותפות ילדים**, באמצעות סיוע בפיתוח שותפות ילדים בוועדות תכנון טיפול והערכה, ותמיכה בפיתוח מודלים לשמיעת קולם של ילדים במסגרת הוועדה ליישום האמנה הבינלאומית לזכויות הילד ובמסגרת בתי משפט למשפחה.

6. כיוונים להמשך פעילות ואתגרים לעתיד

עד כה נסקרה פעילותה של "אשלים" סביב סוגיות שונות, ונבחנה המידה בה פעולות אלה זכו להפצה, להטמעה ולמיסוד במערכת השירותים הישראלית. בחלק זה יוצגו כיוונים להמשך הפעילות בעתיד הנובעים מהמקורות הבאים:

1. פעולות בהן נצבר ניסיון חיובי מתחום מסוים, וניתן להעבירו לתחומים אחרים
2. כיוונים לשינוי ושיפור פעילויות על סמך ממצאי מחקר
3. כיוונים הנובעים משינויים במערכת השירותים ובמדיניות כלפי ילדים ובני נוער בסיכון.

6.1 העברת ידע בין תחומים

עבודה עם הורים במסגרות שונות: בעבודה עם הורים לילדים בסיכון וגם עם משפחות של ילדים עם צרכים מיוחדים, נצבר ידע וניסיון הן בהבאת הורים להתערבויות והן ביצירת קשר בין אנשי מקצוע והורים. לעומת זאת, בעבודה בתחום הפסיכו-חינוכי, הושם דגש מועט יחסית על הקניית דרכי עבודה עם הורים, וממצאי המחקרים מעלים כי הצוותים החינוכיים שינו את עמדותיהם ביחס לעבודה עם הורים, אך התקשו ליישם את דרכי העבודה שנלמדו בתחום זה (לדוגמה, כהן-נבות, 2000, 2003). גם בעבודה עם בני נוער הושם פחות דגש על עבודה עם הורים. ייתכן כי ניתן ליישם את הלמידה בין התחומים על מנת לאפשר הטמעה רחבה יותר של עקרונות אלה גם במסגרות חינוכיות ובמסגרות המטפלות בבני נוער.

עבודה בתחום הפסיכו-חינוכי במסגרות פנימייתיות ובמסגרות לעבודה עם בני נוער: בתחום הפסיכו-חינוכי היה עיסוק רב בפיתוח והקנייה של דרכי עבודה עם תלמידים מתקשים. מכיוון שנושא הפערים הלימודיים של ילדים בפנימיות הוא סוגיה בולטת, ניתן לחשוב על דרכים להטמעת העקרונות שפותחו בעבודה הפסיכו-חינוכית, גם בפנימיות. מחלק גדול מהמחקרים שעסקו בתכניות לבני נוער מנותקים, עלו באופן בולט צרכים של צוות העובדים שלא קיבלו מענה הולם, בעיקר הכשרה מובנית וייחודית לעובדים בדרכי התמודדות עם האתגרים שבני נוער אלה מציבים להם (לדוגמה, כאהן-סטרבציינסקי ואחרים, 2002; כאהן-סטרבציינסקי וואזן-סיקרון, 2005). גם כאן ניתן ללמוד מהעבודה שנעשתה במסגרות החינוכיות.

פיתוח מסלולי התפתחות משמעותיים לבני נוער ומעבר לבגרות: העיסוק בפיתוח מסלולי התפתחות משמעותיים לבני נוער, שיאפשרו להם תפקוד תקין בחייהם הבוגרים נמצא בתחילתו. זהו נושא הרלוונטי לתלמידים המתקשים בלימודיהם, לבני נוער מנותקים, לבני נוער בוגרי מסגרות חוץ-ביתיות ולבני נוער בעלי צרכים מיוחדים. לדוגמה, מהערכת תכנית "גשר לבוגרי השמה חוץ-ביתית חסרי עורף משפחתי" (בנבנישתי, 2007) עולה כי המיזם נותן מענה אמיתי לצורך של צעירים בוגרי השמה, ושהמשתתפים ומלוויהם חושבים כי התכנית עזרה להם, בעיקר בתמיכה רגשית, בלמידה איך להסתדר באופן עצמאי ובהכנה לקראת שירות צבאי או לאומי. עם זאת, התחומים בהם הסיוע נתפס כפחות אפקטיבי בעיני המשתתפים היו בענייני עבודה, לימודים ובתחום הכלכלי. נראה כי מסלולים המשלבים יזמות תעסוקתית, בשילוב תמיכה, הכוונה והקניית מיומנויות חיים, כפי שנעשה בתכניות לבני נוער, בתכניות לילדים עם צרכים מיוחדים, ומעט גם בתכניות לבני נוער בפנימיות, הם כיוון מבטיח.

6.2 כיוונים לשינוי ושיפור פעילויות על סמך ממצאי מחקר

עבודה בתחום הפסיכו-חינוכי: מחקרי ההערכה על התכניות לעבודה עם צוותים חינוכיים (לדוגמה, כהן-נבות, 2003א,ב; כהן-נבות, 2000) העידו כי אנשי המקצוע דיווחו על עלייה במודעות לצורכי התלמידים בסיכון, הרחבת תפיסת התפקיד ביחס לעבודה עם התלמידים, וחזוק מיומנויות בעבודה בין אישית, עם התלמידים ועם ההורים. לגבי חלק מהתכניות דווח גם על עלייה ביישום שיטות פעולה המבוססות על התפיסות החדשות, כגון עלייה באחוז המורים ששוחחו עם מרבית התלמידים שלהם על מגוון של נושאים (לאו-דווקא לימודיים). בנוסף, בבתי-ספר רבים חוזקו מנגנונים לעבודת צוות, דבר שחיזק באופן משמעותי את העבודה עם התלמידים. למשל, במחקר על תכנית "חליל" בבתי-ספר ערביים (דעאס, 2006), תועדה הטמעתם של מנגנונים יעילים לתכנון העבודה ומעקב אחר תוצאותיה, ובחלק מהתכניות דווח על חיזוק קשרי העבודה עם אנשי מקצוע מחוץ לבית-הספר. גם מחקרי ההערכה שליוו את תכניות ההכשרה במסגרת אקדמית וברמה ארצית מצאו תרומה משמעותית של התכנית בשינוי גישת אנשי המקצוע ביחס לתפיסת תפקידם בעבודה עם התלמידים בסיכון (בר שלום, 2006).

תחום עבודה נוסף שזכה להתייחסות בכל תכניות ההכשרה הוא העבודה עם הורי הילדים. ממצאי ההערכה מעלים כי עלתה מודעותם של אנשי החינוך (מורים וגננות) לצורך לערב את הורי התלמידים בעבודה החינוכית, וכי עלה היקף הפעילות עם הורי התלמידים במשך תקופת יישום התכנית (כהן-נבות, 2000, 2003; כהן-נבות ולבנדה, 2002; גרבר ודולב, 2003; ליפשיץ ואחרים, מסמך פנימי).

ממחקרי ההערכה על רבות מהתכניות נמצא כי למרות העלייה במודעות, חלק מאנשי המקצוע התקשו ליישם כראוי את שיטות העבודה המתבקשות. במקרים לא מעטים, נראה שעדיין חסר למורים ידע כיצד לתרגם את המודעות לצורכי התלמידים ואת הידע על דרכי פעולה אל פעולה אפקטיבית בעבודה השוטפת. במיוחד ניכר הקושי ליישם דרכי עבודה יעילות עם חלק ניכר מההורים, אם בשל היעדר מיומנויות ואם בשל מחסור בכוח עזר (בגנים) (לדוגמה, כהן-נבות ולבנדה, 2002; גרבר ודולב, 2003).

מרבית המחקרים לא אפשרו הסקת מסקנות לגבי תוצאות בעבור תלמידים. במחקר הערכה על תכנית הסביבה החינוכית החדשה (כהן-נבות, 2000), שמערך המחקר שלו מאפשר הסקת מסקנות, נמצא כי הושגו תוצאות חיוביות לתלמידים בתחומים רבים: שיפור בחוויה הבית-ספרית וביחסים עם המורים, שיפור בתפקיד לימודי, בנוכחות ובהתנהגות בית-ספרית, שיפור בהישגים במיומנויות יסוד ובבחינות הברורות, ודחיית הנשירה מבית-הספר.

ממצאי מחקרים מהעולם לגבי האפקטיביות של תכניות ההכשרה לגבי התלמידים אינם חד-משמעיים. כך, בעוד שחלק מהמחקרים מראים שיפורים בהישגים הלימודיים ובהתנהגות בעקבות יישום של תכניות הכשרת מורים (Reimer, 2004; Cohen, 2000; Gaziel, 2001; Olshtein & Hatab, 2000; Harris, 1990; Marshall, 1990; NFIE, 1995; California State Department of Education, 1990; Reimer, 2004), הרי שיש גם מחקרים המציגים תוצאות מעודדות פחות. כך, למשל, קנדי (Kennedy, 1998) ניתח (Meta-Analysis) 93 מחקרים ומצא כי רק ב-12 מהם נמצא שיפור בהישגי התלמידים בעקבות הכשרה הניתנת למורים. סיבות לחוסר ההצלחה של התכניות להכשרת מורים כוללות איכות ירודה של התכניות, חוסר אחידות בתכנים, חוסר שימוש במידע בנוגע לדרכי פעולה מיטבית, וקשיים ביישום - קשיים במציאת זמן למורים להשתתף בהכשרות, התנגדות הצוות לתהליכי השינוי, חוסר ליווי לעבודה היומיומית (Reimer, 2004; Sparks, 2002). חשוב לציין שמגבלת הזמן - כלומר הפעלת תכניות לזמן קצר, שאינו מספיק לשם יישום והטמעה מלאים של עקרונות ודרכי עבודה - היא קושי משמעותי ועקבי החוזר על עצמו בתכניות ההכשרה רבות (Kedzior, 2004; Birman et al., 2001; Supovitz & Zief, 2000; Reimer, 2004).

גם ממצאי המחקרים על התכניות הבית-ספריות של "אשלים" הצביעו על קשיים שונים ושונוות רבה בין המסגרות השונות ביישום ובהטמעה של התכניות, שנבעו ממספר מקורות: חוסר נכונות של חלק מהצוותים לעסוק בתהליך קבוצתי, חוסר רציפות במתן ההכשרה וקשיים ארגוניים של המוסד החינוכי. יישום לקוי של התכנית הוביל גם ליישום נמוך של עקרונות העבודה שלה.

נראה כי ממצאי המחקר בתחום זה מעלים שני אתגרים מרכזיים: האחד, פיתוח דרכים יעילות לתרגום של המודעות והידע לעבודה שוטפת ואפקטיבית לאורך זמן; והשני, מציאת דרכים יעילות להפצת הגישות, הידע ודרכי העבודה במערכת בה יש אנשי מקצוע רבים, המפוזרים במסגרות רבות.

המשך פיתוח דרכי עבודה אפקטיביות עם הורים: בעבודה עם הורים עולה שאלה לגבי המידה בה התכניות משיגות שינויים בתפקוד ההורים. ממצאי המחקרים מראים כי ההורים שהשתתפו בתכניות חשו שהם נעזרו מאוד, והביעו תחושה שאנשי המקצוע מבינים אותם ואינם שופטים אותם, ניסיון שהיה שונה מניסיונם במגע עם אחרים עם אנשי מקצוע. לדוגמה, קרוב ל-100% מן האמהות שהשתתפו בתכנית "משפחות" (ריבקין ושמעיה-ידגר, עומד להתפרסם) הביעו שביעות רצון גבוהה מהתכנית ודיווחו על יחס מכבד ועל הבנה מצד הצוות. במיוחד זכו להערכה, הן מצד ההורים והן מצד אנשי המקצוע, תכניות בהן היה שילוב של עבודה עם הורים ועם ילדים. לדוגמה, בקרב אמהות שטופלו במרכזי ילדים-הורים (ריבקין, עומד להתפרסם) מעל 90% היו מרוצות או מרוצות מאוד מן הטיפול,

לעומת 65% מהמטופלות במחלקות לשירותים חברתיים. כמו-כן, 94% מן האמהות דיווחו כי קיבלו עזרה בקשר שלהן עם הילדים, 94% קיבלו עזרה בהרגשה שלהן כאמהות באופן כללי, ו-84% קיבלו עזרה בהתמודדות עם קשיים של הילדים. ממצאים דומים, לגבי תחושת היעזרות ותמיכה וקבלת כלים להתמודדות התקבלו במחקרים שהעריכו תכניות לתמיכה וסיוע למשפחות של ילדים עם צרכים מיוחדים (לדוגמה, אברהמי ואחרים, 2005; מנדלר ובן-הרוש, 2006).

בצד תחושת ההיעזרות שההורים מביעים, השינויים שנצפו בתפקודם ההורי היו חלקיים. התכנית המרכזית בה מערך המחקר אפשר בדיקת תוצאות היא מרכזי ילדים-הורים, שבו נבדקה גם קבוצת ביקורת של משפחות דומות שלא טופלו בשירות זה. בשלושה מתוך תשעה תחומים של טיפול הורי, חל שיפור מובהק בקרב ההורים שטופלו במרכזי ילדים-הורים: שיעור הילדים הסובלים מהתעללות או שיש לגביהם חשד להתעללות ירד מ-29% ל-20%, שיעור הילדים עם בעיות בקשר הרגשי עם האב ירד מ-91% ל-70%, ותחושת היכולת של האמהות במילוי תפקידן ההורי השתפרה באופן מובהק בשעה שבקבוצת ההשוואה לא חל שיפור באף אחד מן התחומים (ריבקין, עומד להתפרסם). משוב חיובי נוסף התקבל לגבי העבודה עם אבות. באותן תכניות בהן הושקעה עבודה בקשר עם אבות (דרור, ברית אבות, מרכזי ילדים-הורים) ניכר צמצום בפער בין האבות והאמהות בהיענות לטיפול ובהפקת תועלת ממנו. לדוגמה, בתכנית "דרור", אבות השתתפו ב-63% מן הפגישות, לעומת 18% בלבד מן הפגישות עם עובדת סוציאלית במחלקת הרווחה (ריבקין, עומד להתפרסם). עם זאת, עדיין היקף ההתערבות עם אבות הוא עדיין קטן.

מהערכת העבודה עם ההורים בפנימיות הקהילתיות ובפנימיות היום (בן רבי וחסין, 2006) עולה כי הילדים בפנימיות המודל זוכים להורות מלאה יותר מאשר ילדים בפנימיות רגילות. ההורים בפנימיות המודל מבקרים יותר את ילדיהם מאשר ההורים בפנימיות הרגילות, וממלאים יותר תפקידים הוריים; ניכר שיפור בהתייחסות ההורים לילדים ששהו בפנימיות שלוש שנים בעת ביקוריהם בפנימיות ובעת החופשות (בעיקר בקרב ההורים שמצבם מלכתחילה היה קשה יותר בתחום זה). ניכרה גם הצלחה בהבאת ההורים לטיפולים בפנימייה.

מחקרים שנעשו בעולם על תכניות התערבות עם הורים מעלות ממצאים שאינם חד משמעיים: בסדרת מחקרי מטא-אנליזה בעולם (Macleod & Nelson, 2000; Chaffin et al., 2000). התוצאות היו מאכזבות: יותר ממחצית המחקרים דיווחו על אפקט קטן בלבד⁶ של ההתערבות. מחקר עדכני עם תוצאות מעודדות יותר, היה מחקרם של Lundahl ואחרים (2006) אשר ביצעו meta-analysis על 23 מחקרי הערכה בנושא תכניות להורים שנועדו למנוע ולהפחית התעללות והזנחה בילדים, ומצאו שאימון הורים בשיפור תפקודם ההורי היה אפקטיבי בהפחתת הסיכון להתעללות פיזית/ מילולית או להזנחת הילד.

בנוסף, במחקרים נבחנה השפעתם של מאפיינים שונים של ההתערבות על תוצאותיה. מספר מאפיינים

⁶ אפקט קטן - שהיה קטן מ-0.20 סטיות תקן. על פי הסיווג של כהן משנת 1977, גודל אפקט של 0.2 נחשב קטן, 0.5 נחשב בינוני ואילו 0.8 נחשב גדול.

נמצאו מועילים באופן עקבי מעבר לתכניות שונות, בהם, משך התכניות ומידת האינטנסיביות שלהן; קיום ההתערבות בסוכנות השירות ולא רק באמצעות ביקורי בית; שימוש בצוות מקצועי ולא רק בצוות סמך-מקצועי; מתן אפשרות להורים לקבל תמיכה חברתית והנחיה קבוצתית; התערבות באמצעות מפגשי ילד-הורה, בהשוואה למפגשים הכוללים את כלל המשפחה.

חלק ניכר מהמשאבים ש"אשלים" השקיעה בהתערבויות עם הורים אכן הושקעו בתכניות בעלות אינטנסיביות גבוהה יחסית, שעקרונותיהן עולים בקנה אחד עם העקרונות שהוכחו מועילים יותר. עם זאת, הן הניסיון ב"אשלים" והן הניסיון בעולם מצביעים על כך שפיתוח תכניות התערבות מועילות בתחום זה מהווה אתגר משמעותי, ולכן ראוי להמשיך בפיתוח ושיפור התכניות, כאשר מושם דגש על האינטנסיביות ומשך הזמן של ההתערבות, ועל יצירת המשכיות בטיפול לאורך זמן, בנוסף, יש להתאים את הציפיות ביחס לשינויים הצפויים למאפייני ההתערבות: אינטנסיביות, משך זמן ומרכיבי ההתערבות.

המשכיות טיפול: בתכניות השמות דגש על פיתוח מערך שירותים מתואם, ובעיקר באלה המפתחות "מרכז" רב-שירותי, כגון במרכז ההגנה והאבחון, במרכזי התמיכה לילדים עם צרכים מיוחדים ולמשפחותיהם ובמרכזי הנוער, יש שביעות רצון גבוהה של מקבלי השירות מהעובדה שהשירותים ניתנים ומרוכזים במקום אחד (ריבקין וסבו-לאל, עומד להתפרסם; כאהן-סטרבצינסקי ואחרים, 2002; כאהן-סטרבצינסקי וואזן-סיקרין, 2005; כאהן-סטרבצינסקי וואזן-סיקרין, 2008). עם זאת, היבט בעייתי בתכניות מתחומים שונים הוא היעדר המשכיות טיפול לאחר שהתכנית הסתיימה, וקשיים בתיאום בין מערכות שירותים שונות:

- ◆ בתכנית "הבית ברחוב חיים" (המהווה חלק מפרויקט "סחל"ב) נמצא כי חלק משמעותי מבני הנוער שעשו שימוש בשירותי הבית חוו ניתוק מהשירותים לאחר היציאה מהבית (כאהן-סטרבצינסקי וואזן-סיקרין, 2005);
- ◆ במרכזים לנוער בסיכון (כאהן-סטרבצינסקי וואזן-סיקרין, 2008) היה קושי בגיוס מחויבות השירותים השונים, דבר שפגע בשאיפת התכניות לתת מענה כולל במגוון תחומי החיים של הנערים;
- ◆ במרכזי ילדים-הורים (ריבקין, עומד להתפרסם) התגלה שההפניה שחזרה למחלקות הרווחה המקומיות, בתום הטיפול במרכז, איננה מספקת את המשכיות התמיכה הנחוצה. אינטנסיביות הקשר של המשפחות עם המחלקה, בתום הטיפול במרכז, הייתה פחותה מן המתוכנן, ולשליש מן המשפחות לא גובשה תכנית המשך בסיום הטיפול. לכן, במקרים רבים הטיפולים במרכז נמשכו מעבר לזמן המרבי הקבוע בנהלים.
- ◆ בתכנית "דרור" (ריבקין, עומד להתפרסם) ההתערבות נמשכת שלוש שנים בממוצע, וגם כאן נושא ההיפרדות מהמשפחה עלה כנושא בעייתי, אם כי נעשה ניסיון להתמודד איתו על-ידי פיתוח "מועדוני דרור": מסגרות תמיכה למשפחות שסיימו התערבות אינטנסיבית במסגרת התכנית.
- ◆ מהערכת תכניות הפנימיות הקהילתיות ופנימיות היום (בן רבי וחסין, 2006) עלה כי המודלים אכן תורמים לפיתוח רצף השירותים בין הפנימייה לקהילה, דבר המתבטא בתכנון משותף של הטיפול בילדים ובמשפחות על-ידי צוותי הפנימיות והמחלקות לשירותים חברתיים, ובאופן חלקי יותר גם טיפול משותף הלכה למעשה. עם זאת, עלה כי העבודה סביב תכנון יציאתם של ילדים מהפנימייה

(בעיקר יציאה לא מתוכנת) וקליטתם בקהילה עדיין אינה מעוגנת באופן משביע רצון בדרכי העבודה של הפנימיות ושירותי הרווחה, דבר שהתבטא בכך שילדים שחזרו לקהילה מפנימיות אלו (באופן לא מתוכנן) לא נקלטו בצורה טובה יותר מילדים שחזרו מפנימיות רגילות.

◆ מהערכת מרכז ההגנה והאבחון (ריבקין וסבו-לאל, עומד להתפרסם) עולה כי בשלושה-רבעים מהמקרים שהופנו למרכז הייתה המלצה להמשך טיפול בקהילה, ובשלושה-רבעים מהמקרים בהם הייתה המלצה היא יושמה. כמו-כן, ליותר משני-שלישים מהילדים היה קשר עם איש מקצוע לאחר עזיבת המרכז. עם זאת, הקשר אינו אינטנסיבי, ומראיונות עם אנשי הצוות במרכז ובקהילה עולה כי בחלק מהמקרים יש עמימות לגבי האחריות להמשך הטיפול בילד ובמשפחתו.

אין ספק שנושא זה נמצא בתחילת דרכו ויש מקום להמשך חיפוש דרכים יעילות ליישום העקרונות של טיפול מתואם ורציף.

יוזמות קהילתיות כוללניות: אסטרטגיה ייחודית ליצירת מערכי שירותים מתואמים ורציפים היא יוזמות קהילתיות כוללניות. למרות הפופולריות הרבה לה זכתה אסטרטגית היוזמה הקהילתית הכוללת, רבים מהחוקרים בעולם סבורים כי היא נמצאת בשלבי התפתחות. נכון להיום, למרות שמחקרים שונים הצביעו על הישגים שונים של יוזמות: עלייה בהיקף תכניות תשתית ושירותים, עלייה בהיקף המשאבים הזורמים לקהילה, הישגים בתחום הלכידות החברתית וביכולות הקהילה, אין כמעט עדויות מחקריות שיטתיות להצלחה של יוזמות קהילתיות בהשפעה על ה-well being של ילדים ומשפחות. עם זאת, חשוב לציין שהיעדר עדויות להצלחה נובע בעיקר מהיעדר מחקרי הערכה שבחנו את תוצאות היוזמות מבחינות אלה, ולא רק מאי-הצלחתן של היוזמות.

בצד ההישגים שנמנו, נמתחת גם ביקורת על מספר היבטים של היוזמות, בעיקר בנוגע ליישום עיקרון הכוללניות העומד בבסיסן, וליכולתן להתמודד עם מגוון רחב של בעיות באופן מתמשך ומתואם. הרעיון שצורכי הקהילה והתנאים שהביאו למצב כרוכים זה בזה, ויש להתייחס אליהם באופן הוליסטי, זוכה להסכמה רבה. עם זאת, נמצא שהניסיון לטפל במגוון תחומים יחד, הוא קשה מאוד ליישום. כמו-כן, Kubisch ועמיתיה (2002) מצאו שאמנם היוזמות שנבדקו קידמו פעולות המיועדות לתת מענה למגוון רחב של תחומי צורך בקהילה (בטיחות, דיור, שירותים חברתיים, תעסוקה, הנהגה ועוד) אך לרוב לא ניתן למצוא עדויות לארגון הפעילויות באופן שנוצרה סינרגיה ברורה, ולהצביע על כך שההשפעה המשולבת של כל המאמצים הייתה גדולה יותר מאשר סכום ההשפעות של כל פעילות בנפרד.

הכותבים בתחום זה מציגים מספר לקחים ביחס ליישום מיטבי של עקרונות שונים המהווים חלק בלתי נפרד מהיוזמות, ובמיוחד, שמים דגש על הצורך להקדיש מאמצים לפיתוח מיומנויות ועקרונות עבודה, בתחומים כגון יצירה ושימור של שותפויות, חיזוק יכולת התושבים ופיתוח דרכי עבודה יעילות בין תושבים לאנשי מקצוע, פיתוח יכולות תכנון ויישום של שירותים, עבודה מול גורמים ממשלתיים ומממנים; על הצורך ליצר, ככל האפשר, בהירות ביחס למטרות היוזמה ודרכי פעולתה; ועל הצורך לעקוב אחר התפתחות היוזמה והשלכותיה (לסקירה נרחבת ראו בן רבי וחסין, 2005).

ממצאים דומים עלו גם ממחקרי ההערכה שנעשו על היוזמות הקהילתיות הכוללניות שפעלו ביוזמת "אשלים" או בתמיכתה. אף אחד מהמחקרים לא אפשר לבדוק את השלכות היוזמה על מצב הילדים והמשפחות. נמצא כי פותחו מנגנוני תיאום ותכנון, הייתה עלייה בשיתופי הפעולה בין השירותים השונים, חוזקה מעורבות התושבים ופותחו מענים שונים שענו על צרכים של אוכלוסיית היעד (ראו, לדוגמה, כורזים ובן רבי, 2003; זלצברג וכהן-נבות, 2005; דולב, 2005; בן רבי ואחרים, 2007). עם זאת, התכניות התקשו לשמור על המשכיות הפעולה של מנגנוני התיאום והתכנון, לא פותחו והופעלו דרכים שיטתיות לאיסוף מידע, תכנון ומעקב אחר הקצאת השירותים ופיתוח המענים, ובחלק מהמקומות היה קושי ביישום עקרונות התכנית כבר בזמן הניסוי והן הפסיקו לפעול. גם במקומות בהן התכניות פעלו בהצלחה יחסית בתקופת הניסוי, לא ניתן לעמוד על מידת ההטמעה וההמשכיות של דרכי הפעולה לאורך זמן.

בשל העובדה שבתחום זה מופעלות בארץ תכניות רבות, נראה שתרומת "אשלים" עשויה להיות בפיתוח ובתיעוד של טכנולוגיות עבודה מובנות שניתן יהיה להקנותן: איסוף מידע, תכנון, פיתוח שירותים ובקרה על פעולתם, תיאום טיפול ברמה הפרטנית; וגם מנגנונים אפקטיביים לשותפות בין שירותים, ארגונים אזרחיים ותושבים. יש להמשיך בחיפוש דרכים יעילות להפצה והטמעה של העקרונות עליהם מתבססות היוזמות.

6.3 אתגרים הנובעים משינויים במערכת השירותים ובמדיניות

ניתן להצביע על מספר אתגרים לפעילות "אשלים" הנובעים משינויים במערכת השירותים ובמדיניות כלפי ילדים ובני נוער בסיכון:

1. **מדיניות "עם הפנים לקהילה"**, השמה דגש על חיזוק מערך השירותים בקהילה ועל קיצור משך השהות של ילדים במסגרות חוץ-ביתיות, מציבה מספר אתגרים:
 - **התאמת המסגרות החוץ-ביתיות לילדים בעלי מאפיינים קשים יותר**, עקב צמצום במספר הילדים בעלי המאפיינים הקלים יחסית. מצב זה מגביר את הצורך לחזק את המענים הטיפוליים ולהכשיר את הצוותים להתמודדות עם צרכיהם של ילדים בעלי מאפיינים אלה ושל הוריהם.
 - **התאמת המסגרות החוץ-ביתיות לטיפול קצר טווח**: הגבלת משך השהות במסגרות חוץ-ביתיות ל-4 שנים (למעט במקרים חריגים) מחייבת להתאים את הפנימיות לטיפול באותם ילדים שיגיעו לפנימיות לתקופת זמן קצרה יחסית; ומחייבת פיתוח שיטות טיפול ממוקדות, תוך הגדרת יעדים לשיפור בתקופת זמן מוגבלת. זאת, תוך שמירה על קשר עם משפחות וקהילות המוצא, על מנת שניתן יהיה להחזיר את הילדים לקהילה תוך זמן קצר.
 - **חיזוק שיתוף הפעולה בין הפנימיות לקהילה ופיתוח שיטות התערבות יעילות בעבור בני נוער**: הדגש על תהליכי החזרה הביתה של ילדים מחייב עבודה משותפת של הפנימיות וקהילות המוצא של הילדים, על מנת לשפר את תפקודם של ההורים ועל מנת להכין אותם ואת המערכות בקהילה (בעיקר מערכות החינוך והפנאי) לקליטתם המחודשת של הילדים. כמו-כן, מתחזק הצורך בפיתוח דרכי התערבות יעילות בעבור אוכלוסייה זו בקהילה, ואף בפיתוח התערבויות בעבור בני נוער שאינם נמצאים בקצה רצף הסיכון, על מנת למנוע את המשך הסיכון ולצמצם

את הצורך בהוצאות חוץ-ביתיות. עיסוק במתבגרים בסיכון בקהילה הוא שדה פעולה הנמצא בשלבי התהוות ב"אשלים".

- **יצירת מסגרות לטווח ארוך:** בצד הילדים שישו בפנימיות לתקופות קצרות, ילדים אחרים, המאופיינים במצבים משפחתיים קשים ובהיעדר עורף משפחתי, יצטרכו לשהות בפנימיות תקופות ארוכות. מצב זה מחייב היערכות אחרת של הפנימיות, חיזוק ההיבטים המשפחתיים בהן, שילוב השוהים בהן במסגרות קהילתיות

- **שימת דגש מוגבר על הכנה ליציאה מהמסגרת ומעבר לבגרות:** בתחום המעבר לבגרות, כאמור, פעולתה של "אשלים" היא בשלבים ראשוניים, אך מדובר בפעילות ראשונה מסוגה, שאם תימשך, תוכל להוות תשתית להובלת הפעילות ביחס לבוגרי טיפול בשירותי רווחה, בכלל, ולבוגרי מסגרות פנימייתיות, בפרט. בימים אלו התקבלה הסכמת משרד הרווחה להמשך תמיכה בפיתוח מסגרות אלו.

- **הגברת השימוש בפנימיות כבסיס למתן שירותים לקהילה:** בשל הדגש המושם במסגרת מדיניות "עם הפנים לקהילה" על שירותים בקהילה, ובשל הירידה היחסית במספר הילדים בפנימיות, חלק מהמסגרות החוץ-ביתיות מבקשות לנצל את הידע והמיומנויות שנצבר בהן, בצד התשתיות הפיזיות, על מנת לספק שירותים שונים לקהילות בהן הם נמצאים. "אשלים" החלה לעסוק בפיתוח המסגרות הפנימייתיות כמרכזי ידע ושירותים לקהילה, ונראה כי זהו כיוון עבודה מבטיח.

- **המשך פיתוח תכניות ושיטות להתערבות עם הורים,** כולל תכניות אינטנסיביות שיותאמו לאוכלוסיות של הורים עם קשיים מרובים. בתחום זה האתגר הוא לפתח התערבויות שיהיו אינטנסיביות מספיק על מנת לתת מענה לצרכים מורכבים, אך גם ניתנות ליישום (מבחינת עלותם ומורכבותם) במערכי שירותים מקומיים.

- **המשך עבודה על מערך הפיקוח והבקרה בתחום האומנה,** וכן על גיוס והכשרת משפחות אומנה, התאמת מאפייני משפחות האומנה לצורכיהם השונים של הילדים (כולל אומנה לטווח קצר וארוך), פיתוח מערך הקשרים בין המשפחות האומנות למשפחות המוצא ולשירותים הקהילתיים ומעבר לבגרות של ילדים היוצאים ממשפחות אומנה.

2. **יוזמות מדיניות בתחום החינוכי:** הדאגה לרמת ההישגים במערכת החינוך, בכלל, ולתלמידים המתקשים, בפרט, הובילה בשנים האחרונות לסדרה של רפורמות שנועדו להביא לחיזוק פעילות מערכת החינוך: דוח שושני, ולאחריו דוח שטראוס, יושמו במטרה להביא להקצאה מחודשת של משאבים במערכת החינוך, דבר שיאפשר הגדלת התשומות לתלמידים מתקשים ולתלמידים בסיכון; ועדת דברת המליצה על רפורמה שכללה שינויים מבניים משמעותיים במערכת בתי-הספר, בהם הארכת יום הלימודים, חינוך חובה בגיל הרך, העלאת שכר המורים וחיזוק סמכויות מנהלי בתי-הספר. הרפורמה יושמה חלקית כניסוי במספר קטן של בתי-ספר אך נתקלה בהתנגדות הן של אנשי מקצוע במשרד החינוך והן של ארגוני המורים. כיום תכנית יוח"א (יום חינוך ארוך) מופעלת בכ-500 בתי-ספר, במטרה לספק מענים לימודיים רבים יותר לתלמידים בבתי-ספר עם אוכלוסיות חלשות מבחינה חברתית-כלכלית. במסגרת "אופק חדש", שמופעל בהדרגה החל משנת תשס"ח, יוארך יום העבודה של המורים בבתי-ספר יסודיים ובחלק מחטיבות הביניים, וזאת כדי שיוכלו להעניק מענים פרטניים לתלמידים הזקוקים לכך. בנוסף, מספר יוזמות מדיניות מהשנים

האחרונות נועדו להגדיל את סמכות מנהלי בתי-הספר ביחס להקצאת המשאבים העומדים לרשותם. בתנאים אלה נוצרות ל"אשלים" הזדמנויות להרחיב את הנחלת כלי העבודה שפותחו לצוותים החינוכיים.

3. **יישום התיקון לחוק החינוך המיוחד ("חוק שילוב")**: יישום מדיניות זו מעורר צרכים בתחומים שונים, ובהם, הכשרת הורים לילדים עם צרכים מיוחדים למעורבות במסגרת החינוכית; הכשרת צוותים חינוכיים בעבודה בכיתות משולבות; ותגבור כישורי החיים ויכולת ההשתלבות של הילדים הנמצאים במסגרות משולבות.

4. **יישום התכנית הלאומית לילדים ולבני נוער בסיכון** מציב אתגר בפני פעילות "אשלים" כולה. מטרת התכנית היא לסייע למערכת השירותים לעבור מפיתוח הגישות ודרכי ההתערבות להפצתן הרחבה. מטרת התכנית היא לאפשר יישום נרחב ומלא יותר של כלל הגישות, התכניות ודרכי העבודה שפותחו במהלך שני העשורים האחרונים. זאת, תוך שינוי בסדרי העדיפויות של הקצאת התקציבים הלאומיים על-ידי מתן משאבים נוספים שניתן להשקיעם אך ורק בשירותים מבוססי קהילה, עם דגש מיוחד (ותקציבים מיוחדים) לשירותים המיועדים לגיל הרך.

התכנית הלאומית מכוונת לעודד שיתוף פעולה בין משרדי רב-ארגוני אפקטיבי על-ידי הקצאת **תקציב כולל** לפיתוח שירותים בכלל תחומי החיים של ילדים ובני נוער, ויצירת **מסגרות בין מקצועיות** אחידות בהן ייעשו ההקצאה התקציבית והבקרה עליה. התכנית מנסה להתמודד עם החסמים להתפתחות מערכת השירותים הנובעים מסדר עדיפויות לא תואם ומאופן ההקצאה של התקציבים. היא אינה מקצה משאבים מספיקים להתמודדות עם החסמים הנובעים מהיעדר המיומנויות הנדרשות מאנשי המקצוע על מנת ליישם, ברמת הפרט, את גישות ההתערבות החדשות. בנושא זה, הניסיון שנצבר ב"אשלים" יכול לסייע רבות בתמיכה בפיתוח התכנית ובהטמעתה, בהיבטים הבאים:

- ◆ **שינוי הגישה להובלת תכניות יישוביות**: "אשלים" השקיעה משאבים רבים בפיתוח וביצירת תשתיות מקומיות רב-מקצועיות, שהיוו בסיס להמלצות ועדת שמיד (משרד ראש הממשלה, 2006). התכנית הלאומית תספק את התשתיות היישוביות ו"אשלים" תוכל לעבור מתפקיד של מובילת התהליך לתפקיד של מאפשרת בהובלת יוזמות ברשויות המקומיות. ישנה חשיבות רבה לחיזוק היכולות של רשויות חלשות ולא מנוסות להפעיל בצורה מיטבית את התשתיות הארגוניות של התכנית הלאומית.
- ◆ **מתן מקום מרכזי לפיתוח תכניות ולפיתוח פעילויות נוספות** (כגון הכשרה) המכוונות להקנות מיומנויות וכלים לאנשי מקצוע העוסקים בהתערבות. הקמת מיד"א - מרכז הידע והלמידה של "אשלים" מהווה צעד מהותי ביכולת של "אשלים" לפעול בצורה אפקטיבית בכיוון זה.
- ◆ **המשך פיתוח של מודלים חדשים**: למרות הפיתוח המואץ של תכניות, ישנם תחומים רבים בהם עדיין אין דרכי פעולה אפקטיביות, או שלא פותחו מספיק התערבויות, כפי שתואר קודם לכן.
- ◆ **הקפדה על איכות המודלים החדשים**: קיימת חשיבות רבה בפיתוח מודלים באיכות ובסטנדרטים מקצועיים ראויים ואף גבוהים מעט מאלה הנהוגים במערכת. זאת, על מנת לאפשר הקצאת מגוון התערבויות, בהתאם לשונות בהיקף ובמורכבות הצרכים של ילדים ובני נוער שונים.

♦ שינוי הגישה להפצה של תכניות והתמודדות עם הצורך בהפצה רחבה בסביבה בה מרבית המשאבים הנוספים המיועדים לכך יהיו בשליטת הרשויות המקומיות. שני אתגרים מרכזיים עולים בנושא זה:

- מציאת דרכים יעילות להפצת תכניות וסיוע למספר רב של רשויות לפתח וליישם תכניות שונות.
- הפצה רחבה של גישות ועקרונות עבודה - אתגר זה הוא קשה במיוחד בתחומים בהם יש צורך בהגעה אל מספר רב של אנשי מקצוע, המפוזרים במסגרות שונות (כגון במערכת החינוך או הרווחה).

ייתכן שאתגרים אלה דורשים מ"אשלים" מתן דגש מוגבר בעבודתה לפיתוח דרכים להפצה נרחבת, תוך חיזוק שיטות ש"אשלים" כבר נוקטת בהן, ובהן, תיעוד מודלים ודרכי עבודה והפקת תדריכים, קיום ימי עיון ותמיכה בקהילות ידע, פיתוח מערכי הכשרה שניתן להפעילם במוסדות אקדמיים, ועבודה במערכים יישוביים, תוך הכשרת אנשי מפתח שיעבירו את הידע לאנשי מקצוע אחרים.

7. סיכום

במדינת ישראל חיים⁷ כ-2,367,000 ילדים בגילאי לידה עד 17, המהווים כשליש מהאוכלוסייה. על פי אומדן של מאירס-גיוינט-מכון ברוקדייל שאומץ על-ידי הוועדה הציבורית לבדיקת מצבם של ילדים ובני נוער בסיכון ובמצוקה שהגישה מסקנותיה לראש הממשלה בשנת 2006, כ-15% מכלל הילדים בישראל נמצאים במצבי סיכון שונים.

בעשרים השנים האחרונות מתמודדים השירותים החברתיים בישראל באופן אינטנסיבי עם האתגרים שמציב הטיפול בילדים ובני נוער בסיכון. במשך תקופה זו חלו שינויים משמעותיים באופן שבו נתפסים הצרכים של הילדים ובני הנוער בסיכון בעיני הציבור וקובעי המדיניות, ובדרכים בהן החברה הישראלית ומערך השירותים לילדים נענים לצרכים אלה. הקמתה והתפתחותה של "אשלים", בהמשך לתכנית לילדים בסיכון בגיוינט ישראל, מהווה, מצד אחד, חלק אינטגרלי מהתפתחויות אלה ועדות לשינוי בחשיבה ובתפיסות במערך השירותים. מצד שני, מאז הוקמה לפני עשור מהווה "אשלים" גורם מרכזי בעיצוב חלק משמעותי מהשינויים והתהליכים שהתרחשו בתקופה זו. מסמך זה תיאר את פעילותה של "אשלים" במהלך עשר השנים בהן היא פועלת, תוך התייחסות להתפתחות הגישות המקצועיות בעולם, לשינויים בגישות ובדרכי הפעולה במערך השירותים בישראל, לפעילות שנעשתה, להשלכות הפעילות על מערכת השירותים ולארגונים לעתיד לפעילותה.

במשך העשור בו פעלה, פיתחה "אשלים" תכניות וביצעה פעילויות במגוון תחומים, מתוך מטרה להביא לשינויים בדרכי העבודה של מערכת השירותים הישראלית ולהשפיע על המדיניות כלפי ילדים ובני נוער בסיכון. זאת, תוך שותפות עם משרדי ממשלה, שהבולטים בהם הם משרדי הרווחה, החינוך, הבריאות וקליטת העלייה, ועם מגוון גורמים בשלטון המקומי וגורמים לא ממשלתיים.

⁷ נכון לסוף שנת 2006.

ניתן למצוא עדויות להשלכות פעילותה של "אשלים" בפיתוח ובהטמעה של דרכי עבודה חדשניות, בהפצה ובמיסוד של תוכניות, ובמעורבות במהלכי מדיניות מרכזיים:

החדרה של עקרונות, גישות ודרכי עבודה חדשניים: שדה פעילות מרכזי של "אשלים" בכל התחומים, הוא פיתוח והחדרה של דרכי עבודה המבוססות על גישות ועקרונות מקצועיים עדכניים, ובהם, התייחסות למכלול הצרכים של ילדים ומשפחות, התייחסות לכוחות ולא רק לקשיים, התייחסות לילד כאל חלק מהמשפחה ומהחברה, התייחסות לזכויות הפרט, ובמיוחד לזכותם של ילדים והורים להיות שותפים בקבלת החלטות לגבי חייהם, ורגישות לשונות תרבותית. במרבית פעולותיה, עבדה "אשלים" בהתאם לגישות ועקרונות אלה.

עבודתה של "אשלים" היוותה שדה מרכזי להתנסות בדרכי עבודה חדשניות עם הורים, בפיתוח דרכי עבודה עם תלמידים בסיכון גבוה במסגרות חינוכיות; בפיתוח מודלים חדשניים של רצף בין פנימיות וקהילות ובפיתוח תכניות לבני נוער, לבוגרי המערכת הפנימייתית ולילדים עם צרכים מיוחדים, המבוססות על פיתוח כישורים חיוביים והכנה לחיים בוגרים.

הניסיון שנצבר בתחומים אלה יכול לשמש בסיס להרחבת הפעילות בעתיד: הלמידה מדרכי העבודה עם הורים לילדים בסיכון ועם משפחות של ילדים עם צרכים מיוחדים יכולה לשמש בסיס להמשך פיתוח והטמעה של דרכי עבודה עם הורים במסגרות חינוכיות; דרכי העבודה עם תלמידים מתקשים שפותרו במסגרות חינוכיות יכולות לשמש בסיס לעבודה בתחום זה גם במסגרות פנימייתיות; והעיסוק בפיתוח מסלולי התפתחות משמעותיים לבני נוער, שיאפשרו להם תפקוד תקין בחייהם הבוגרים, הוא נושא הנמצא בתחילת פיתוחו, ורלוונטי לבני נוער מנותקים ממסגרות ולא להנמצאים על סף ניתוק, לבני נוער בוגרי מסגרות חוץ-ביתיות ולבני נוער עם צרכים מיוחדים.

מעורבות במהלכים מרכזיים של שינוי במערך השירותים לילדים בסיכון: כפי שהוצג בפרק השלישי של מסמך זה, בתקופת פעילותה של "אשלים" חלו שינויים משמעותיים במדיניות ובדרכי הפעולה של השירותים כלפי ילדים בסיכון בתחומים שונים. "אשלים" נטלה חלק מרכזי בכמה ממהלכים אלה, ובהם שיפור ושדרוג מערך הפנימיות, תמיכה במדיניות משרד הרווחה לפיתוח שירותים בקהילה ולצמצום השימוש בפתרונות חוץ-ביתיים, חיזוק מעמדם של שירותי בריאות הציבור כגורם מרכזי במערך השירותים לילדים בסיכון ולהוריהם, ותמיכה בפיתוח שותפות ילדים בקבלת החלטות הנוגעות להם.

הפצה ומיסוד של תכניות ומודלים שפותרו: מרבית התכניות של "אשלים" פותחו באופן ניסיוני, במספר קטן של יישובים ומסגרות. מספר מודלים מרכזיים זכו להפצה רחבה יחסית, אך בדרך כלל לא בהיקף ארצי נרחב. עם זאת, במספר תחומים ישנן עדויות ללקיחת אחריות של משרדי הממשלה על חלק מהתכניות, דבר המגביר את סיכויי הפצתן בעתיד. לקיחת האחריות מתבטאת בהכנסת תכניות לסל השירותים של משרדי ממשלה (או של התכנית הלאומית לילדים ובני נוער בסיכון), במתן תמיכה

כספית ומקצועית להמשך פיתוח והפצה של מודלים, או בהכרה בתכניות הכשרה כתכניות מובילות לאנשי מקצוע.

בשנים האחרונות, נקטה "אשלים" במספר אסטרטגיות על מנת לחזק את סיכויי ההפצה וההטמעה של התכניות ודרכי העבודה. אסטרטגיה אחת היא פיתוח מגוון אמצעים להפצת ידע, ובהם הפקת תדריכים לאנשי מקצוע, פיתוח תכניות לימודים למוסדות אקדמיים, הפקת כנסים מקצועיים, תמיכה בקהילות ידע מקצועיות, תמיכה בחילופים מקצועיים עם סוכנויות שירות בארצות-הברית, ביצוע השתלמויות והדרכות לאנשי מקצוע, ותמיכה בפיתוח ידע המופק מן השדה. מאמצים אלה מכוונים לסייע בהפצת הידע לאנשי מקצוע, אתגר קשה במיוחד במערכות שירותים בהן אנשי מקצוע רבים המפוזרים במסגרות שונות, כגון במערכות החינוך והרווחה.

אסטרטגיה מרכזית שנייה, הנמצאת בשלבי התפתחות, היא עבודה במערכים יישוביים, באמצעות מערכי הכשרה עירוניים בין מקצועיים ותמיכה ביוזמות קהילתיות כוללתיות ובמאמצי תכנון ותיאום במערכי שירותים יישוביים. ההנחה היא שעבודה בשיטות אלה תחזק את שיתופי הפעולה והתיאום בין הגורמים המקצועיים ביישוב (ובינם לבין גורמים אזרחיים ותושבים), תסייע לניצול טוב יותר של המשאבים ותביא להטמעה רחבה יותר של דרכי עבודה.

אסטרטגיה זו אינה קלה ליישום, וחלק מהתכניות לא המשיכו לפעול לאחר תקופת הניסוי. עם זאת, הסוגיות המרכזיות עמן תכניות אלה מנסות להתמודד: מתן טיפול מתואם, ייעול השימוש במשאבים ויצירת מערכי שירותים העונים על מגוון צרכים של הילדים ובני הנוער בסיכון, הן סוגיות מרכזיות עמן מתמודדת, ותמשיך להתמודד, מערכת השירותים. בשל כך, יש מקום להמשך פיתוח, תיעוד והפצה של טכנולוגיות עבודה בתחומים, כגון איסוף מידע, תכנון, פיתוח שירותים ובקרה על פעולתם ותיאום טיפול ברמה הפרטנית; וגם יצירת מנגנונים אפקטיביים לשותפות בין שירותים, ארגונים אזרחיים ותושבים.

כפי שתואר, בשנים האחרונות חלים שינויים מרכזיים במערכת השירותים ובמדיניות כלפי ילדים ובני נוער בסיכון, ושינויים אלה מציבים אתגרים משמעותיים בפני פעילות "אשלים" בעתיד.

חלק מהאתגרים נוגעים לצורך בפיתוח דרכי עבודה חדשות, כגון התאמת המערך החוץ-ביתי לשינויים במדיניות המכוונת לקיצור משך השהות של ילדים ובני נוער בסיכון במסגרות חוץ-ביתיות והצורך להיענות לצורכי הילדים, ההורים והמערכת החינוכית, עקב מדיניות השילוב של ילדים עם צרכים מיוחדים במסגרות חינוך רגילות.

אתגר מרכזי אחר נוגע לשינויים במדיניות הממשלה כלפי פיתוח והפצה של שירותים ודרכי עבודה חדשים. שינויים כאלה חלו הן במערכת החינוך (הקצאה מחודשת של המשאבים תוך דגש על מתן תשומות רבות יותר לתלמידים מתקשים ובסיכון; חיזוק סמכויות מנהלי בתי-הספר בשימוש במשאבים לשם הפעלת תכניות התערבות) והן במערכת הרווחה (העברת תקציבים משירותים חוץ-

ביתיים לשירותים בקהילה, תוך מתן גמישות בשימוש במשאבים ובהפעלת תכניות התערבות לרשויות המקומיות).

בנוסף, יישום התכנית הלאומית לילדים ולבני נוער בסיכון, המגדילה את היקף המשאבים לשירותי בקהילה, ומכוונת לאפשר לרשויות מקומיות גמישות בשימוש במשאבים ושיקול דעת מורחב בבחירה ובפעולה של שירותים, מציבה אתגר בפני פעילות "אשלים" כגוף מפתח.

שינויים אלה מהווים הזדמנות למימוש ולהפצה נרחבים יותר של התכניות ודרכי העבודה שפותחו ב"אשלים", ואף לתת מקום למעורבות של "אשלים" בתמיכה ובביסוס התכנית הלאומית. זאת, באמצעות:

- ◆ חיזוק היכולות של רשויות חלשות ולא מנוסות להפעיל בצורה מיטבית את התשתיות הארגוניות של התכנית הלאומית, תוך הסתמכות והמשך פיתוח של ידע בתחומים של הפעלת מערכי שירותים מקומיים מתואמים.
- ◆ המשך פיתוח תכניות ופעילויות המכוונות להקנות מיומנויות וכלים לאנשי מקצוע העוסקים בהתערבות.
- ◆ המשך פיתוח של מודלים חדשים, על מנת לאפשר הקצאת מגוון התערבויות בהתאם לשונות בהיקף ובמורכבות הצרכים של ילדים ובני נוער שונים. זאת, תוך מתן תשומת לב מיוחדת לתחומים שהתפתחותם בארץ ובעולם נמצאת בראשית הדרך, כגון עבודה עם אבות ומעבר לבגרות של בני נוער בסיכון.
- ◆ התמודדות עם הצורך בהפצה רחבה של תכניות, בסביבה בה מרבית המשאבים הנוספים המיועדים לכך יהיו בשליטת הרשויות המקומיות.

ביבליוגרפיה

- אברהמי, ט.; מרום, מ.; שימעל, מ. 2005. הערכת תכנית "הקלה" שירות נופשון ביתי בקהילה לילדים עם נכויות בעיר בני ברק. דמ-456-05. מאיירס-ג'וינט-מכון ברוקדייל, ירושלים.
- אולשטיין, ע.; חטאב, נ. 2000. פרויקט מעורבות הוליסטית במזרח ירושלים. ידיעון 21. האוניברסיטה העברית, בית-הספר לחינוך, המכון לחקר הטיפוח בחינוך, ירושלים.
- בנבנישתי, ר. 2007. הערכת תכנית גשר לבוגרי השמה חוץ-ביתית חסרי עורף משפחתי. דוח ביניים. האוניברסיטה העברית, ירושלים.
- בן רבי, ד.; לביא, נ.; עמיחי בן-יעקב, ו. 2007. הערכת יוזמת "מוטב יחדיו". דוח ביניים מס' 1: היערכות ויישום ראשוני בקריית מלאכי ובחיפה. מאיירס-ג'וינט-מכון ברוקדייל, ירושלים.
- בן רבי, ד.; חסין, ט. 2006. פנימיות קהילתיות ופנימיות יום: דרכי עבודתן ומצב הילדים וההורים - סיכום שלוש שנות מחקר. דמ-477-06. מאיירס-ג'וינט-מכון ברוקדייל, ירושלים.
- בן רבי, ד.; חסין, ט. 2005. יוזמות קהילתיות כוללות – מה ניתן ללמוד מהניסיון בארץ בעולם? מסמך רקע לדיוני "אשלים", מאיירס-ג'וינט-מכון ברוקדייל, ירושלים.
- בר שלום, י. 2006. מחקר הערכה: תכנית תמארא לאחר ארבע שנות הפעלה במסגרת המסלול לחינוך מיוחד בחברה הערבית במכללה לחינוך ע"ש דוד ילין. אשלים, ירושלים.
- גרבר, ר.; דולב, ט. 2003. תכנית מעגן - מערך תומך גן ומעון. ג'וינט מכון ברוקדייל, ירושלים.
- דולב, ט. 2005. התגייסות קהילתית כוללת למען ילדים בגיל הרך והוריהם. דוח ביניים על ממצאי השלב הראשון של ההערכה. מאיירס-ג'וינט-מכון ברוקדייל, ירושלים. (לא פורסם)
- דולב, ט. 2003. "טיפול פנימייתי בילדים ובבני נוער בסיכון בישראל - התפתחויות חדשות ואתגרים לעתיד". בתוך: אשלים, תכנית עבודה תלת שנתית 2004-2006. ירושלים.
- דולב, ט.; בן רבי, ד.; סבו-לאל, ר.; טילקין, ר. 2007. "קהילה 2000" ספר הניסוי. מאיירס-ג'וינט-מכון ברוקדייל, ירושלים.
- דולב, ט.; סבו-לאל, ר.; שמיד, ה.; בר ניר, ד. 2008. מדיניות "עם הפנים לקהילה": מחקר הערכה. מאיירס-ג'וינט-מכון ברוקדייל והאוניברסיטה העברית בירושלים, ירושלים.
- דעאס, ר. 2006. תכנית "חליל" - רווחת הפרט בחברה הערבית פיתוח והפעלת מודל התערבות לקידום המערכת החינוכית הערבית. מאיירס-ג'וינט-מכון ברוקדייל, ירושלים.
- וינר, א.; וינר, י. 1990. ילדים בחסות אנוש. הוצאת שוקן, ירושלים ותל אביב.
- ויסמן, מ.; סויה, ר. 2005. בית לורן - המרכז למשפחה המתמודדת עם אוטיזם/PDD סיכום השנים 2003-2001. אשלים והמוסד לביטוח לאומי, ירושלים.
- זלצברג, ס.; כהן-נבות, מ. 2005. תכנית "קהילה אכפתית": תיאור הפרויקט וסוגיות לדיון. מאיירס-ג'וינט-מכון ברוקדייל, ירושלים (מסמך פנימי).

חמו-לוטס, מ.; שומן, ש.; אנדי-פינדלינג, ל.; סילבינגר, א.; חניניץ-ארונוביץ, ק. 2008. 'בטרם בעיר' רשויות בטוחות לילדים, דוח מסכם. אשלים, ירושלים.

כאהן-סטרבצ'ינסקי, פ.; אלנבוגן-פרנקוביץ, ש. לוי, ד. קונסטנטינוב, ו. (טרם פורסם) נוער עולה מסיכון לסיכוי. מאיירס-ג'וינט-מכון ברוקדייל, ירושלים.

כאהן-סטרבצ'ינסקי, פ.; ואזן-סיקרין, ל. (טרם פורסם). מחקר הערכה על תכנית "עדי". מאיירס-ג'וינט-מכון ברוקדייל, ירושלים.

כאהן-סטרבצ'ינסקי, פ.; ואזן-סיקרין, ל. 2008. ממצאים עיקריים ותובנות מתוך מחקר הערכה של שלושה מודלים של מרכזים לנוער בסיכון: מית"ר, עירונוער ומנתדא אל שבאב. מאיירס-ג'וינט-מכון ברוקדייל, ירושלים.

כאהן-סטרבצ'ינסקי, פ.; ואזן-סיקרין, ל. 2005. "הבית ברחוב חיים" - סח"ב חיפה - מעקב אחר בני הנוער ששהו בו, תרומותיו ושילובו במערך השירותים בקהילה. דמ-453-05. מאיירס-ג'וינט-מכון ברוקדייל, ירושלים.

כאהן-סטרבצ'ינסקי, פ.; ואזן-סיקרין, ל.; זסלבסקי, ט.; גפן, ש.; רונאל, נ. 2002. הערכה של מרכזי מידע וייעוץ לבני נוער "הפוך על הפוך": דוח מחקר שני. דמ-388-02. ג'וינט-מכון ברוקדייל, ירושלים; המרכז הבינתחומי ללימודי ילדים ונוער, תל אביב.

כאהן-סטרבצ'ינסקי, פ.; דולב, ט.; שמש, א. 1999. סקר מאפייני בני נוער בטיפול היחידות לקידום נוער שבפיקוח מינהל חברה ונוער, במשרד החינוך, התרבות והספורט: מאפיינים, צרכים ומענים. דמ-344-99. ג'וינט-מכון ברוקדייל, ירושלים.

כהן-נבות, מ. 2003. הערכת פרויקט הסח"ח - "סביבת החינוך החדשה" בבתי-ספר טכנולוגיים ברשת עמל. ג'וינט-מכון ברוקדייל, ירושלים.

כהן-נבות, מ. 2003. "התערבויות בית-ספריות לקידום ילדים ובני נוער בסיכון". בתוך: אשלים, תכנית עבודה תלת שנתית 2004-2006. ירושלים.

כהן-נבות, מ. 2000. סביבת החינוך החדשה" - תכנית לשינוי תפיסות חינוכיות למען קידום הישגים לימודיים: סיכום הערכת פרויקט בבתי-ספר תיכוניים בבאר שבע. דמ-348-00. ג'וינט-מכון ברוקדייל, ירושלים.

כהן-נבות, מ.; לוי, ד.; קונסטנטינוב, ו.; עוואדיה, א. (עומד להתפרסם). מיפוי דרכי הפעולה של בתי-הספר היסודיים וחטיבות הביניים לקידום התלמידים המתקשים. מאיירס-ג'וינט-מכון ברוקדייל, ירושלים.

כהן-נבות, מ.; לבנדה, א. 2003. הטמעה ומיסוד של תכנית התערבות חינוכית "סביבת חינוך חדשה" (סח"ח), התכנית לאחר שבע שנות יישום בבתי-ספר תיכוניים בבאר שבע. דמ-391-03. ג'וינט-מכון ברוקדייל, ירושלים.

כהן-נבות, מ.; לבנדה, א. 2002. תכנית זינוק: התערבות הוליסטית בחטיבות ביניים דוח ביניים על הפעילות בשנת תשס"א. ג'וינט-מכון ברוקדייל, ירושלים. (פרסום פנימי)

כהן-נבות, מ.; אלנבוגן-פרנקוביץ, ש.; ריינפלד, ת. 2001. הנשירה הגלויה והסמויה בקרב בני הנוער. דמ-381-01. מרכז מחקר ומידע, הכנסת, ירושלים; ג'וינט-מכון ברוקדייל, ירושלים.

- כורזים, י. ; בן רבי, ד. 2003. **תכנית קדימה הערכה מעצבת**. גוינט-מכון ברוקדייל, ירושלים.
- כנסת ישראל. 2002. **דוח ועדת הכנסת המיוחדת לעניין הנשירה מבתי-הספר**. ירושלים.
- לייטנר-שורק, י. ; אלנבוגן-פרנקוביץ, ש. ; חיימוב-אילי, ר. ; זסלבסקי ט. 2004. **רשת-ביטחון - תכנית אסטרטגית לטיפול מערכתי בבני-נוער יוצאי אתיופיה בסיכון**. ממצאי מחקר הערכה: דוח מסכם. דמ-434-04. גוינט-מכון ברוקדייל, ירושלים.
- ליפשיץ, ח. ; מרגולין, ת. ; ניגים, פ. (פנימי) **שותפות אח"ד: פרויקט אחיות יוזמות: מחזור שני (יוני 2005)**. מאיירס-גוינט-מכון ברוקדייל, ירושלים.
- ליפשיץ, ח. ; מרגולין, ת. ; ניגים, פ. (פנימי) **שותפות אח"ד: פרויקט הורים כשותפים**. מאיירס-גוינט-מכון ברוקדייל, ירושלים.
- ליפשיץ, ח. ; מרגולין, ת. ; ניגים, פ. (פנימי) **שותפות אח"ד: תכנית "קאידאת": פיתוח מנהיגות מקצועית ערבית למען הגיל הרך - מחזור ראשון (2004-2005)**, מאיירס-גוינט-מכון ברוקדייל, ירושלים.
- ליפשיץ, ח. ; ניגים, פ. ; מרגולין, ת. (פנימי) **שותפות אח"ד: פרויקט ברית אבות - מחזור ראשון - 2004-2005**, מאיירס-גוינט-מכון ברוקדייל, ירושלים.
- ליפשיץ, ח. ; ניגים, פ. ; מרגולין, ת. (פנימי) **שותפות אח"ד: פרויקט מבטים - מחזור שני 2004-2005**, מאיירס-גוינט-מכון ברוקדייל, ירושלים.
- מבקר המדינה ונציב תלונות הציבור. 2001. **דוחות שנתיים ודוחות אחרים**. מדינת ישראל. ירושלים.
- מור, פ. 2006. **לראות את הילדים, מדריך ליצירת סביבה חינוכית מגדלת בית לתלמידים בסיכון**. עמותת אשלים מיסודה של גוינט ישראל, אשלים הוצאה לאור, ירושלים.
- מור, פ. ; לוריא, א. 2006. **כוחו של היועץ החינוכי - בית-ספר כסביבה חינוכית מגדלת**. עמותת אשלים מיסודה של גוינט ישראל, אשלים הוצאה לאור, ירושלים.
- מנדלר, ד. בן-הרוש, א. 2006. **התכנית "מסיכון לסיכוי" - שילוב ילדים עם צרכים מיוחדים מלידה עד גיל 3 במעונות יום בקהילה: מחקר הערכה**. דמ-469-06. מאיירס-גוינט-מכון ברוקדייל, ירושלים.
- מרום, מ. 2003. **"שילוב ילדים בעלי צרכים מיוחדים במערכת החינוך הרגילה"**. בתוך: **אשלים, תכנית עבודה תלת שנתית 2004-2006**. ירושלים.
- מרום, מ. ; ברמן, א. ; בן-נון, ש. ; מוצן, ג. 2007. **תכנית "שילוב כשותפות" - מחקר הערכה**. דמ-482-07. מאיירס-גוינט-מכון ברוקדייל, ירושלים.
- מרום, מ. ; חודטוב, ב. 2007. **"סקירת ספרות בנושא ילדים עם נכויות במצבי סיכון"**. בתוך: **הזנחה והתעללות בילדים בישראל**. הורוביץ, ד. ; בן יהודה, י. ; חובב, מ. (עורכים). (עמ' 826-857). אשלים, ירושלים.
- מרום, מ. ; עוזיאל, ל. ; נאון, ד. 2002. **"ילדים עם צרכים מיוחדים במצבי סיכון"**. **ביטחון סוציאלי** 63: 68-35.

- מרום, מ. ; עוזיאל, ל. 2001. **סקירת ספרות בנושא ילדים עם נכויות במצבי סיכון**. דמ-371-01. ג'וינט-מכון ברוקדייל, ירושלים.
- משרד ראש הממשלה. 2006. **דוח הוועדה הציבורית (ועדת שמיד) לבדיקת מצבם של ילדים ובני נוער בסיכון ובמצוקה**. ירושלים.
- נאון, ד. ; מורגנשטיין, ב. ; שימעל, מ. ; ריבליס, ג. 2000. **ילדים עם צרכים מיוחדים: הערכת צרכים וכיסויים על-ידי השירותים**. דמ-355-00. ג'וינט-מכון ברוקדייל, ירושלים.
- סבר, ר. 2001. **בוללים או שוזרים - מסגרת מושגית לבחינת סוגיות של רב-תרבותיות**. גדיש, ז. משרד החינוך, האגף לחינוך מבוגרים, ירושלים.
- סולימני, ר. 2006. **הם לומדים מחדש: תכנית התערבות חינוכית לקידום תלמידים בסיכון**. עמותת אשלים מיסודה של ג'וינט ישראל, אשלים הוצאה לאור, ירושלים.
- ציונית, י. ; קמחי, מ. ; בן אריה, א. 2007. **ילדים בישראל: שנתון סטטיסטי**. המועצה הלאומית לשלום הילד, ירושלים.
- צ'סנר, ס. ; קירשהיימר, א. 2008. **תכנית עידוד בשיטת נקודה**. מאיירס-ג'וינט-מכון ברוקדייל, ירושלים.
- קטן, י. ; הראל, נ. ; המילטון א. 2003. **מערכת השירותים לבני נוער בישראל והמדיניות המנחה את פעילותה - תקציר ממצאי המחקר**. המרכז הבינתחומי לחקר מדיניות וטיפול בילדים ונוער, בית-ספר לעבודה סוציאלית ע"ש בוב שאפל, אוניברסיטת תל אביב, תל אביב.
- ריבקין, ד. (עומד להתפרסם) **הערכת מרכזי ילדים-הורים**. מאיירס-ג'וינט-מכון ברוקדייל, ירושלים.
- ריבקין, ד. (עומד להתפרסם) **הערכת תכנית דרור להפסקת שרשרת המצוקה**. מאיירס-ג'וינט-מכון ברוקדייל, ירושלים.
- ריבקין, ד. (עומד להתפרסם) **הערכת תכנית קד"ם להגנת הילד**. מאיירס-ג'וינט-מכון ברוקדייל, ירושלים.
- ריבקין, ד. ; שמעיה-ידגר, ס. (עומד להתפרסם) **הערכת תכנית "משפחות"**. מאיירס-ג'וינט-מכון ברוקדייל, ירושלים.
- ריבקין, ד. ; לייטנר-שורק, י. (עומד להתפרסם) **התכנית הכוללנית לילדים יוצאי קווקז ובני משפחותיהם, משוב ביניים ראשון**. מאיירס-ג'וינט-מכון ברוקדייל, ירושלים.
- ריבקין, ד. ; סבו-לאל, ר. (עומד להתפרסם). **מרכז הגנה לילדים ולנוער: דוח מחקר הערכה**. מאיירס-ג'וינט-מכון ברוקדייל, ירושלים.
- ריבקין ד. ; שמעיה-ידגר, ס. 2007. **הערכת תכנית ק.ד.מ קבוצות דיון משפחתיות לנוער עובר חוק**. דמ-491-07. מאיירס-ג'וינט-מכון ברוקדייל, ירושלים.
- ריבקין, ד. ; לייטנר-שורק, י. 2006. **החצר הפעילה: דוח מחקר, פרויקט לזיהוי סיכון ללקויות למידה ולמניעתו בקרב ילדים בגיל הרך בקהילה החרדית**. מאיירס-ג'וינט-מכון ברוקדייל, ירושלים.
- שהם-ורדי, א. ; בלמקר, א. 2003. **מצב הבריאות של ילדים בדואיים בנגב (התקבל לפרסום)**

שמש, א. 2004. **אתגר הרב-תרבותיות בקידום נוער**. המכון לקידום נוער, פתח תקווה.

Azar, S.T.; Povilaitis, Y.; Lauretti, A.F.; and Pouquette, C.L. 1998. "The Current Status of Etiological Theories in Interfamilial Child Maltreatment". In: **Handbook of Child Abuse Research and Treatment**. Lutzker, J.R. (ed.), pp. 3-30, Wiley, New York.

Baker, A.; and Soden, L. 1998. **The Challenges of Parent Involvement Research**. ERIC Clearinghouse on Urban Education, New York.

Barr, R.D.; and Parrett, W.H. 2001. **Hope Fulfilled for At-risk and Violent Youth**. Allyn and Bacon, Boston:

Barr, R.D.; and Parrett, W.H. 1995. **Hope at Last for At-Risk Youth**. Allyn and Bacon, Boston.

Belsky, J. 1984. "**The Determinants of Parenting: A Process Model**". **Child Development** 55: 83–96.

Brown, S.; Garcia, A.; Kouzekanani, K.; and Hanis, C. 2002. "Culturally Competent Diabetes Self-management Education for Mexican-Americans: The Starr County Border Health Initiative - Clinical Care/Education/Nutrition." **Diabetes Care**.

California State Department of Education - Corporate Author. 1990. **Strategies for Teachers of At-risk Students**. Sacramento.

Cashmore, J.; and Paxman, M. 2006. "Wards Leaving Care: Follow-up Five Years Later". **Children Australia** 31(3):18-25

Catalano, R.F.; Berglund, M.L.; Ryan, J.A.M.; Lonczak, H.S.; and Hawkins, J.D. 2004. "Positive Youth Development in The United States: Research Findings on Evaluations of Positive Youth Development Programs". **The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science** 591(1)98-124.

Cedar, B.; and Levant, R.F. 1990. "A Meta-analysis of the Effects of Parent Effectiveness Training". **American Journal of Family Therapy** 18 (4):375-384.

Chaffin, M.; Bonner, B.L.; and Hill, R.F. 2001. "Family Preservation and Family Support Programs: Child Maltreatment Outcomes Across Client Risk Levels and Program Types". **Child Abuse and Neglect** 25:1269-1289.

Chen, M.; and Xitao, F. 2001. "Parental Involvement and Students' Academic Achievement: A Meta-analysis". **Educational Psychology Review** 13(1):1-22.

Clare, M. 2006. "Personal Reflection on Needs and Services for Young People Leaving Care: From Local to International to National (1996-2005)". **Children Australia** 31(3):1051-1061

Coleman, J.S. 1988. "Social Capital in the Creation of Human Capital". **American Journal of Sociology** 94:S95-S120.

Courtney, M.; and Dworsky, A. 2006. "Early Outcomes for Young Adults Transitioning from Out-of-Home Care in the USA". *Child and Family Social Work* 11(3):209-219.

Darling-Hammond, L. 1998. "Teacher Learning that Supports Student Learning". *Educational Leadership* 55:6-11.

Druian, G.; and Butler, J.A. 2001. *Effective Schooling Practices for At-risk Youth: What the Research Shows*.

Retrieved from: <http://www.nwrel.org/scpd/sirs/1/topsyn1.html>

Eccles, J.S.; and Templeton, J. 2004. **Community Based Programs for Youth: Lessons Learned From General Development Research and from Experimental and Quasi Experimental Evaluations**. Prepared for Urban Seminar Series, Urban Health Initiatives, Harvard University.

Elias, M.J.; Zins, J.E.; Weissberg, R.P.; Frey, K.S.; Greenberg, M.T.; and Haynes, N.M. 1997. *Promoting Social and Emotional Learning: Guidelines for Educators*. Association for Supervision and Curriculum Development. VA.

Gandara, P.; and Bial, D. 2001. *Paving the Way to Postsecondary Education: K-12 Intervention Programs for Underrepresented Youth*. Report for the National Post-secondary Education Cooperative.

Gaziel, H. 2001. "Accelerated Schools Programs: Assessing their Effectiveness". *Review of Education* 47(1):7-29.

Gershater-Molko, R.M.; Lutzker, J.R.; and Wesch, D. 2003. "Project Safe Care: Improving Health, Safety, and Parenting Skills in Families Reported for, and At-Risk for Child Maltreatment". *Journal of Family Violence* 18(6).

Giblin, P.; Sprenkle, D.H.; and Sheehan, R. 1985. "Enrichment Outcome Research: A Meta-analysis Of Premarital and Family Interventions". *Journal of Marital and Family Therapy* 11(3):257-271.

Harris, K.E. 1990. *Michigan Children At Risk Resource Manual*. State Department of Education, Detroit.

Ho-Sui-Chu, E.; and Willms, D. 1996. "Effects of Parental Involvement on Eighth-Grade Achievement". *Sociology of Education* 69(2):126-141.

Jekielek, S.; Moore, K.A.; Hair, E.C.; and Scarupa, H.J. 2002. "Mentoring: A Promising Strategy for Youth Development".

Available at: <http://www.childtrends.org/Files/MentoringBrief2002.pdf>

Jordan, W.J.; Lara, J.; and McPartland, J.M. 1996. "Exploring the Causes of Early Dropout Among Race-ethnic and Gender Groups". *Youth and Society* 28:62-94.

Kedzior, M. 2004. *Teacher Professional Development*. Educational Policy Brief. Education Research and Development Center, University of Delaware.

Kennedy, M. 1998. *Form and Substance in In-service Teacher Education*. Research Monograph No. 13. University of Wisconsin, National Institute for Science Education. Madison, Wisconsin.

Kotter, J.P. 1999. *On What Leaders Really Do*. pp. 51-75. Harvard Business Review Book.

Kubisch, A.C.; Auspos, P.; Brown, P.; Chaskin, R.J.; Fulbright-Anderson, K.; and Hamilton, R. 2002. *Voices in the Field II: Reflections on Comprehensive Community Change*. The Aspen Institute, Roundtable on Comprehensive Community Initiatives for Children and Families

Lauver, S.; Little, P.M.D.; and Weiss, H. 2004. "Moving Beyond the Barriers: Attracting and Sustaining Youth Participation in Out-of-School Time Programs". *Harvard Family Research Project (HFRP)*.

Available at: <http://www.gse.harvard.edu/hfrp/projects/afterschool/resources/issuebrief6.html>

Lazer, J.I.; Goodson, B.D.; Bernstein, L.; and Price, C. 2001. *National Evaluation of Family Support Programs, Volume A: The Meta Analysis*. Abt Associates Inc, Cambridge.

Lerner, R.; and Lerner, J. 2005. "Positive Youth Development, Participation in Community Youth Development Programs and Community Contributions of Fifth Grade Adolescents: Findings From the First Wave of the 4-H Study of Positive Youth Development". *The Journal of Early Adolescence* 25(1):17-71.

Lundahl, B.W.; Nimer, J.; and Parsons, B. 2006. "A Meta-analysis of Parent Training Programs". *Research on Social Work Practice* 16:251-262.

Lutzker, J.R. 1994. "Project 12-Ways: Treating Child Abuse and Neglect From an Ecobehavioral Perspective". In: *Parent Training: Foundations of Research and Practice*. Dangel, R.F.; and Polster, R.A. (eds.), pp. 260-297. Guilford, New York.

MacLellan, T. 2000. *State Youth Development Strategies to Improve Outcomes for At-risk Youth*. NGA Center for Best Practices, U.S.

Available from: <http://www.NGA.org/center/divisions>

Macleod, J.; and Nelson, G. 2000. "Programs for the Promoting of Family Wellness and the Prevention of Child Maltreatment: A Meta-analytic Review". *Child Abuse and Neglect* 24(9):1127-1149.

Mapp, K.L. 2004. "Family Engagement". In: *Helping Students Graduate: A Strategic Approach to Dropout Prevention*. Smink, J.; and Schargel F.P. Eye on Education, New York.

Marshall, P. 1990. *Building Partnerships Towards Dropout Prevention: A Case Study of the West Virginia University School Dropout Prevention Task Force*. Paper presented at the Rural Education Symposium of the American Council on Rural Special Education and the National Rural and Small Schools Consortium. Tucson, AZ

Martin, N.; and Halperin, S. 2006. "Whatever it Takes: How Twelve Communities Are Reconnecting Out-of-School Youth". *American Youth Policy Forum* Washington D.C.

Available at: <http://www.aypf.org/publications/WhateverItTakes/WITfull.pdf>

Mason, M.; Castrianno, L.M.; Kessler, C.; Holmstrand, L.; Huefner, J.; Payne, V.; Pecora, P.J.; Schmaltz, S.; and Stenslie, M. 2003. "A Comparison of Foster Care Outcomes Across Four Child Welfare Agencies". *Journal of Family Social Work* 7(2):55-72.

Moore, K.A.; and Zaff, J.F. 2002. "Building a Better Teenager: A Summary of "What Works" in Adolescent Development". *Child Trends*. Washington D.C.
Available at: www.childtrends.org/ResearchToResults/

Mor, F. 2003. *Studying Educational Intervention: The Case Study of a Psycho-educational Intervention with Underachieving Youth at Risk (PEI) in the Israeli Education System*. Doctoral thesis: University of Sussex.

Mor, F.; and Bar Shalom, Y. 2007. "The Psychosocial Approach: A Case Study in School Intervention and in Teacher Training". *The International Journal of Interdisciplinary Social Sciences* V.2.

Morrison, D.M.; and Lee, J.M. 1999. "The Role of Parent Training with Abusive and Neglectful Parents". *Family Relations* 48(3); Research Library Core, pg. 313

NCFY (National Clearinghouse on Families and Youth). 2007. *Team up with Youth! A Guide for Youth Service Professionals!* US Department of Health and Human Services. Administered for Children and Families, Families and Youth Service Bureau.
Available at: <http://www.ncfy.com/publications/teamup/youthserviceprofessionals.htm>

NCFY (National Clearinghouse on Families and Youth). 2006. *Reconnecting Youth and Community. A Youth Development Approach*. US Department of Health and Human Services. Administered for Children and Families, Families and Youth Service Bureau.
Available at: <http://www.ncfy.com/publications/reconnect/index.htm>

NFIE (National Foundation for the Improvement of Education) - Corporate Author. 1995. *Using Minds Well: Dropout Prevention Program*. Washington, DC.

Park, J.M.; Metraux, S.; and Culhane, D.P. 2005. "Childhood Out-of-Home Placement and Dynamics of Public Shelter Utilization Among Young Homeless Adults". *Children and Youth Services Review* 27:533-546.

Pasick, R.J.; D'Onofrio, C.N.; and Otero-Sabogal, R. 1996. "Similarities and Differences Across Cultures: Questions to Inform a Third Generation for Health Promotion Research". *Health Education Quarterly* 23(Supplement): S142-161.

Pecora, P.J.; Kessler, R.C.; Williams, J.; O'Brien, K.; Downs, A.C.; English, D.; White, J.; Hiripi, E.; White, C. R.; Wiggings, T.; and Holmes, K.E. 2005. *Improving Family Foster Care: Findings from the Northwest Foster Care Alumni Study*. E.A: Casey Family Programs. Seattle.
Available at <http://www.casey.org>

Perkins, D.F.; and Borden, L.M. 2003. "Key Elements of Community Youth Development Programs". In: *Community Youth Development Programs: Policies and Practices*. Villarruel, F.A.; Perkins, D.F.; Borden, L.M.; and Keith G.J. (Eds.). Sage Publication Inc.

Pittman, K.J.; Irby, M.; Tolman, J.; Yohalem, N.; and Ferber, T. 2003. "Preventing Problems, Promoting Development, Encouraging Engagement - Competing Priorities Or Inseparable Goals?" *The forum for youth Investment: Moving Ideas to Impact*. Available at: <http://www.forumfyi.org/Files/PPE.pdf>

Reid, I.; and Tremblay, M. 1994. "Impact and Benefits of Physical Activity and Recreation on Canadian Youth at Risk". **Canadian Parks/Recreation Association**. Faculty of Physical Education and Recreation. Available at: <http://www.lin.ca/resource/html/impact.htm>

Reimer, M. 2004. "Professional Development". In: *Helping Students Graduate: A Strategic Approach to Dropout Prevention*. Smink, J.; and Schargel, F.P. (Eds.). 187-198. Eye on Education, New York.

Sammons, P.; Hillman, J.; and Mortimore, P. 1995. *Key Characteristics of Effective Schools: A Review of School Effectiveness*. ERIC Document Reproduction Service No. ED389926.

Schellenback, C. J. 1998. "Child Maltreatment: A Critical Review of Research on Treatment for Physically Abusive Parents. In: *Violence Against Children in the Family and the Community*. Trickett, P.K.; and Schellenback, C.J. (eds.). pp. 252-268, American Psychological Association, Washington, DC.

Schiff, M.; and Benbenishty, R. 2006. "Functioning of Israeli Group-Homes Alumni: Exploring Gender Differences and In-care Correlates". *Children and Youth Services Review* 28(2):133-157

Slavin, R.E.; and Madden, N.A. 1989. "Effective Classroom Programs for Students at Risk". In: *Effective Programs For Students at Risk*. Slavin, R.E.; Karweit N.L.; and Madden N.A. (Eds.). pp. 23-51. Allyn and Bacon, Boston.

Sparks, D. 2002. *Designing Powerful Professional Development for Teachers and Principals*. Available at: <http://www.nsd.org/library/book/sparksbook.pdf>

Stein, M. 2006b. "Research Review: Young People Leaving Care". *Child and Family Social Work* 11:276-279.

Stein, M. 2006a. "Young People Aging Out of Care: The Poverty of Theory. *Children and Youth Services Review* 28:422-434.

Sulimani, R. 2002. *Studying Educational Intervention - The Case Study of the New Educational Environment (NEE) Programme in Israel*. University of Sussex, Sussex.

Supovitz, J.; and Zief, S. 2000. "Survey Reveals Barriers to Teacher Participation." *Journal of Staff Development* 21:25-28.

Weare, K. 2000. *Promoting Mental, Emotional and Social Health: A Whole School Approach*. Rutledge, London.

Webster-Stratton, C.; and Reid, M.J. 2004. "Strengthening Social and Emotional Competence in Young Children - The Foundation for Early School Readiness and Success: Incredible Years Classroom Social Skills and Problem-Solving Curriculum". *Infants and Young Children* 17(2):96-113.

Yohalem, N. 2003. "Adults Who Make a Difference: Identifying the Skills and Characteristics of Successful Youth Workers". In: *Community Youth Development Programs: Policies and Practices*. Villarruel, F.A.; Perkins, D.F.; Borden, L.M.; and Keith, G.J. (Eds.). Sage Publication Inc.